

UDC 94(477.7)“17”

**POLITICAL REASONS FOR THE RESETTLEMENT
OF THE GREEKS FROM THE CRIMEA
TO THE NORTHERN AZOV SEA REGION IN 1778
(BASED ON THE ARCHIVAL DOCUMENTS)**

A. Hedo

DSc (History), Professor

Department of History of Ukraine Boris Grinchenko Kyiv University

13 B, Marshala Tymoshenka Str., Kyiv, 04212, Ukraine

gedo.av@gmail.com

M. Aradzhyni

Ph.D. (History), Senior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

margarad24@gmail.com

Formation of Ukrainian political nation, unification of people of different ethnic background that live at the territory of our country requires the inclusion of the different ethnic communities history and culture in the nationwide historical narrative. The article is devoted to the events that are closely related to the Crimea and history of the Crimean Tatars and the Greeks of Ukraine. During the work on it, the historiographic and source study analysis of reasons and political factors of the Crimean Christians resettlement to the Azov Sea region was carried out. The authors have compared the academic publications of the sources (mainly collections of documents by

© 2019 A. Hedo and M. Aradzhyni; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

N. Dubrovin) with the originals, stored in the central archives of the Russian Federation, and have revealed some discrepancies and cuts where the actions of the Russian troops in the Crimea on the eve and during the resettlement were not characterized from the best side.

The documents testify that the resettlement of the Christians from the Crimea was carried out exclusively at the initiative of the Russian court. The decision was made hastily so the resettlement was not properly organized. The resettlement was extremely beneficial for the Russian Empire for economic and political reasons because at that time it was actively engaged in the issue of colonization of new lands and moving forward to the Black Sea ports. However, the Russian side pragmatically hid these reasons and assured that the resettlement was connected exclusively with concern of Catherine II for the safety, protection and prosperity of her co-religionists and that the initiative of the resettlement came not from the officials offices but from the Christian community of the Crimea. The documents indicate the opposite. Since the threat to the life of the Crimean Christians was not obvious, in order to implement the resettlement of the Christians, they had to persuade the latter, to promise them all kinds of benefits, to mislead, to intimidate and to threaten them, to bribe the clergy, so that they actively persuaded people to relocate, and the Khan officials, so that they didn't impede the resettlement. Obviously the Christians were under intense psychological pressure. The documents testify that the methods of physical violence were also used but not on such a scale as psychological ones. The overwhelming majority of the Christians relocated voluntarily, tempted by the incredible opportunities and benefits promised by the Russian authorities as well as by the large land plots that Armenian and Greek farmers could get for free in the Azov steppes. The resettlement took place on the conditions set by the Greeks themselves during the negotiations with the Russian representatives. That's why there are no grounds to call it deportation.

The resettlement of the Christians led to an aggravation of the socio-political situation on the peninsula and was perceived by the Crimean Tatars as unacceptable interference in the internal affairs of the Crimean Khanate to which the Russian Empire guaranteed independence and property inviolability according to the Treaty of Kuchuk-Kaynarji conditions. The resettlement of the Christians can be considered the forerunner of the future annexation of the Crimea which happened five years later. The documents confirm that the intervention of powerful states into the affairs of the weaker ones under the auspice of the protection of some part of the population is just an excuse to expand the state territory or sphere of influence.

Key words: the Crimea, the 18th century, the Russian Empire, the Mariupol Greeks, resettlement

А. В. Гедьо, М. А. Араджионі

**ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ГРЕКІВ
ІЗ КРИМУ ДО ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я У 1778 р.
(за архівними джерелами)**

Історичне минуле поліетнічної держави є історією представників різних культур, які її населяють, їхньої взаємодії між собою. Етнічне обличчя України формувалося сторіччями. Воно пов'язане з її геополітичним розташуванням на перетині світів, шляхів, культур, із політичними й економічними інтересами сильних держав-сусідів. Як відомо, особливістю нинішньої ситуації в Україні в освітній і культурній сферах є те, що титульна нація змушена захищати свою історію, мову та культуру від фальшувань і білих плям забуття. Але формування політичної української нації, згуртування людей різного етнічного походження, які проживають на теренах нашої держави, вимагають включення в загальнодержавний історичний наратив також історії і культури різних етнічних спільнот. У цьому контексті варто згадати деякі історичні події, що тісно пов'язані з історією греків України, які становлять одну з найдавніших і найчисельніших етнічних едностей країни, а також з історією Кримського півострова.

Історія еміграції кримських християн у Надазов'я – одна з найпопулярніших тем у науковій та краєзнавчій літературі. Питання переселення згадується чи розглядається у значній кількості публікацій, проте серед них дуже мало фахових досліджень. Автори рідко вводили до наукового обігу нові матеріали, зазвичай обмежувалися переказами вже опублікованих документів. Найінформативнішими, які стали основою для подальших компіляцій, є публікації архієпископа Гавриїла, А. О. Скальковського, М. Н. Мурзакевича, С. А. Серафімова, преосвященного Феодосія, М. Ф. Дубровіна [Мурзакевич 1836; Скальковский 1836; 1841; Гавриил 1844; Феодосий 1880; Дубровин 1885; Серафимов 1901]. Їх узагальнив Г. І. Тимошевський [Мариуполь 1892, 63–95], і саме фрагменти його роботи найчастіше зустрічаються в науковій і популярній літературі ХХ ст.

Значний внесок у розширення джерельної бази для дослідження переселення греків із Криму зробили М. О. Судієнко та

П. М. Сакович, які у 1852–1853 рр. розібрали і описали архів П. О. Рум'янцева-Задунайського. Вони виявили справи по кримській експедиції 1776–1779 рр., листування щодо виведення християн тощо та частково їх опублікували [Сакович 1858а; 1858б; 1858в; Судіенко 1875; 1876]. Іншу публікацію документів із цього архіву зробив В. І. Григорович, зокрема відомість О. В. Суворова про кількість переселених християн, яку пізніше переопублікував М. Дубровін [Григорович 1916, 397–405; Дубровін 1885, 711–714]. М. Дубровін у своєму ґрунтовному чотирьохтомному виданні розмістив ще велику кількість документів, які стосувалися подій 1770–1780-х рр., зокрема і ті, що висвітлювали історію переселення маріупольських греків. Тривалий час саме це видання вважалося найнадійнішим і повним джерелом з історії нашого питання, тому саме до нього і зверталися більшість дослідників. Проте після того, як ми віднайшли оригінали документів, опублікованих М. Дубровіним, точність цитування деяких із них у виданні виявилася сумнівною [Араджиони 1999, 48].

Ми зробили порівняльний аналіз текстів, що містилися у виданні М. Дубровіна [Дубровін 1885, 608–610 та ін.], з публікацією цих документів іншими авторами [Письма... 1880, 291–292; Судіенко 1875, 85–86, 94–99, 126 та ін.; Мурзакевич 1836, 174–176; Суворов 1986, 39, 41–56] та власне оригіналами [РГВІА, ф. ВУА, спр. 211 та ін.]. Виявилось, що М. Дубровін у деяких документах робив купюри, переставляв місцями і механічно об'єднував абзаци, що змінювало акценти і тональність документів, корегувало і пом'якшувало їхній зміст і таким чином дещо викривлювало інформацію. Такі редагування, зокрема, зустрічаються в тих документах, де йде мова про заходи, які були запропоновані російськими урядовцями для швидкої організації переселення християн, та деяких інших. Можна припустити, що М. Дубровін зробив це через цензуру, щоб не руйнувати російську офіційну усталену версію переселення християн із Криму, яка, до речі, у масовій свідомості українців побутує дотепер і продовжує тиражуватися в популярній літературі. Однак у цілому дослідник, безперечно, зробив великий обсяг дуже копіткої роботи, яка й сьогодні не втратила своєї цінності.

Цікаві матеріали, які раніше не були відомі широкому загалу дослідників, а також новий погляд на вже опубліковані джерела містилися в роботах Г. Писаревського, Є. Загоровського, О. Бертє-Делагарда. Практично залишилися незатребуваними дослідниками публікації ще двох джерел про організацію переселення та початкову історію Маріуполя [Латышев 1915; Гозадинов 1915]. Пізніше історичне дослідження про переселення кримських греків видав С. Г. Ялі, проте в основному він повторював Г. І. Тимошевського, і більш ґрунтовне, засноване на нових дослідженнях, у тому ж 1928 р. написав І. І. Соколов, проте надруковано воно було лише у 2006 р. [ІР ЦНБ, ф. X, спр. 4488, арк. 4 об. – 6 зв.; ІР ЦНБ, ф. X, спр. 14773, арк. 1–91; Соколов 2006, 192–211]. У другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. найбільш помітними з цієї теми були публікації О. І. Дружиніної, І. Г. Джухі, М. А. Араджионі, Л. Д. Якубової, А. В. Гедьо, С. О. Калоєрова, П. Г. Усенка, збірка “Греки на українських теренах” та ін.

Ми спробуємо розглянути деякі, переважно політичні, аспекти переселення греків із Криму, спираючись на найбільш помітні публікації та оригінальні тексти документів, які наразі зберігаються в центральних архівах Російської Федерації і України. Адже аналіз літератури стосовно зазначених питань дозволяє зробити висновок, що тема вивчена ще недостатньо. Незважаючи на наукові досягнення істориків ХІХ–ХХ ст., у дослідженні проблеми чимало лакун, а в окремих випадках у монографіях і статтях мають місце замовчування важливих фактів чи вибіркоче, заангажоване висвітлення подій.

У деякій популярній краєзнавчій літературі повторюється теза про те, що проєкт переселення християн із Криму почав готуватися ще з початку 1770-х рр. Аналіз джерел свідчить, що ще в ході Першої російсько-турецької війни, відразу після вторгнення російських військ під командуванням В. М. Долгорукова в Крим, 24 вересня 1771 р. Святійший Синод обговорював питання про долю грецьких церков на півострові, який вже де-факто контролювався росіянами, а саме – заснувати нову єпархію для управління кримськими церквами чи приписати їх до якоїсь діючої російської: “2. Об учинении Святейшему Синоду обще с духовною комиссиею разсуждения:

1-е. Откуда лучше находящиеся в городе Кафе и в других крымских городах греческого закона церкви снабждать священниками и причетом,

2-е. Если учредить новую епархию в Азове, то откуда как российских, так и греческих церковных служителей удобнее туда доставить будет можно и

3-е. Лучше ль учредить новую епархию или приписать все помянутое выше к которой-нибудь из старых, по поднесении Святейшему Синоду своего мнения на Высочайшее Ея Императорского Величества усмотрение” [Калоеров 2008, 38].

У світлі останніх подій, пов’язаних із визнанням Православної церкви України і загостренням відносин між Константинопольським і Московським патріархатами, варто звернути увагу на те, що Синод розглядав це питання без участі і погодження Константинопольської матері-церкви. Цей документ свідчить, що члени Синоду на той момент геть не зважали на те, що грецька епархія в Криму століттями була підпорядкована Константинопольському патріархату. Очільник кримських греків митрополит Готфейський і Кафайський Ігнатій (1715?–1786), що прибув у 1769 р. з Константинополя, 29 вересня 1771 р. (хоча в інших публікаціях документ датований 30 жовтня 1771 р., його оригінал в РДІА не знайдений) надіслав прохання включити його, як архієрея, з епархією, в підпорядкування Священного Синоду, причому в цьому документі також немає жодної згадки про Константинопольський патріархат. 8 грудня 1771 р. Ігнатій, не дочекавшись рішення Синоду, направляє прохання безпосередньо імператриці, в якому він просить: “не оставьте меня быть опять по-прежнему под властью неверных агарян татаров... но примите и меня вашего малейшего раба в число последних России архиереев, быть мне отныне и впредь подданным рабом Вашего Священного Величества под правлением и покровительством вашей державы и в послушании Святейшего и Священнейшего Синода” [Мариуполь 1892, 39–40]. Можна припустити, що активність Ігнатія була обумовлена тим, що на засіданні Синоду про нього не згадувалося, як про очільника нової епархії, і йому була незрозумілою його доля. Однак ні про яке переселення в Російську імперію Ігнатій не просив, і Синод такий варіант не

пропонував і не розглядав, адже на той час Крим уже був окупований росіянами і його майбутнє – залишиться він у складі Російської держави чи повернеться під протекторат османів – ще не було визначено.

У 1774 р. російсько-турецька війна закінчилася, і в Кючук-Кайнарджі 10 липня 1774 р. був підписаний мирний договір, згідно з яким Кримське ханство було визнане незалежною від Османської імперії державою, що перебуває під протекторатом Російської імперії. До складу Кримського ханства увійшла також територія санджаку, а потім еялету Кефе на південному узбережжі півострова, яка перебувала під прямим османським володінням упродовж 1475–1774 рр. і включала в себе землі колишнього гето-грецького князівства Феодоро і генуезькі володіння, заселені переважно греками. За цим договором росіяни також отримали території між Бугом і Дніпром із Кінбурзькою округою, фортеці Керч і Єнікале на берегах Керченської протоки і фортецю Кінбурн на чорноморському узбережжі поблизу Очакова, приазовські землі від фортеці Петровської до м. Азова. В умовах миру було прописане збереження релігійного підпорядкування кримських мусульман турецькому султану – халіфу всіх правовірних. Крім цього, майже усе виробництво і зовнішня торгівля Криму були орієнтовані на османський ринок [Дружинина 1959, 110–113]. Російська імперія гарантувала ханству певні права, якими потім знехтувала, про що хан і кримські чиновники згодом будуть згадувати у зв'язку з переселенням християн.

Таким чином, питання про створення нової єпархії в Криму або про приєднання кримських церков до будь-якої російської після 1774 р. тимчасово втратило свою актуальність. Незважаючи на те, що Крим юридично не увійшов до складу Російської імперії (за винятком Керчі, Єнікале), фактично російські радники, які залишилися на півострові, зберігали значний вплив на події в Кримському ханстві й прийняття рішень. Не залишений, проте відкладений був і план анексії півострова Російською імперією, яка мала сподівання на панування у Чорному морі та захоплення Константинополя [Усенко 2014, 7–14].

Османи були невдоволені результатами війни й намагалися повернути собі втрачені території і вплив хоча б у Криму. На

початку 1775 р. претендент на ханський престол Дівлет-Гірей проголосив себе ханом і за допомогою османських військ захопив владу на півострові, намагаючись поновити вплив османів. Сахіб-Гірей, який був до цього ханом, у квітні 1775 р. залишив півострів [Дружинина 1955, 272]. Одночасно, загрожуючи розривом мирних домовленостей, Османська імперія поновила свої вимоги до Російської імперії щодо повернення Кінбурна та Тамані [Дейников 1999, 82].

З метою відновлення свого політичного впливу в Криму, російський уряд вирішив посадити на ханський престол свого палкого прихильника – калгу Шагін-Гірея. Скориставшись діями Туреччини, 23 листопада 1776 р. Російська імперія знову ввела свої війська до Криму і надала підтримку новому претендентові. 28 березня 1777 р. кримський диван усунув Дівлет-Гірея і визнав Шагін-Гірея ханом. Щоб не допустити повторення захоплення влади османським претендентом, уряд Кримського ханства, імовірно не без підказки росіян, офіційно звернувся до Катерини II з проханням залишити у Криму російські війська [Дружинина 1955, 320–324].

Спочатку Російський уряд вирішив надати Шагін-Гіреєві відносну свободу дій в управлінні ханством і поставив питання про встановлення спадкоємницької ханської влади. Це протирічило Кючук-Кайнарджійському миру і позбавляло кримську знать можливості впливати на обрання ханів. 3 червня 1777 р. П. О. Рум'янцев-Задунайський у листі до О. О. Прозоровського писав: “Ее величество, зная лично в настоящем хане достоинства и лучшие сведения, которые имеет он к управлению того края, позволяет ему с полной свободой там владычествовать; а по сему заключению весьма себя отдалять вам надобно, чтоб вмешиваться в дело хана и ханства, как для нас побочные” [Коробков 1944, 596]. 25 серпня 1777 р. Катерина II офіційно привітала хана. Саме з цього часу можна говорити про остаточне оформлення російського протекторату над Кримським ханством, оскільки найважливішою ознакою двосторонніх державних відносин, зазначених на угоді про заступництво, вважається надання державі-протектору зовнішньополітичних прав опікуваної ним держави при формальному збереженні ознак державності. При цьому не

стільки важливо, чи був протекторат оформлений юридично, оскільки Шагін-Гірей був зведений на престол силою російської зброї, а наслідком цього стала відмова Османської імперії визнати нового хана. У цих умовах Шагін-Гірей не міг навіть думати про ведення самостійної політики. Він був змушений обставинами повністю орієнтуватися на Російську імперію.

Однак реформи Шагін-Гірея, зокрема формування регулярної армії за російським зразком, розширення прав немусульманського населення, перебудова податкової системи, адміністративно-територіальна реформа і переслідування політичних супротивників, не сподобались опозиції. 2 жовтня 1777 р. проти Шагін-Гірея спалахнуло повстання. Зважаючи на швидку зміну суспільно-політичної ситуації в Криму і непостійність вдачі Шагін-Гірея, Катерина II 10 листопада 1777 р. надіслала рескрипт П. Рум'янцеву, у якому зазначала: “Мы надеемся, что нынешний хан помнит и признает, что приобретенный им титул самодержавного хана есть сам по себе сущая мечта без нашего пособия и покровительства, что так он единственно обязан России своим возвышением, то для сохранения своего и для целостности нового татарского владения надобно ему и впредь повиноваться во всем благонамеренному руководству двора нашего, следует соглашать поступки свои с его политическими интересами” [Соловьев 1966, 244]. Як бачимо, риторика Російської імперії не змінилася до сьогодні.

Саме в цей час знов активізувалися дії Османської імперії щодо повернення втрачених за Кючук-Кайнарджійським миром позицій. Становище, що склалося наприкінці 1777 р., П. Рум'янец назвав кризою у відносинах Російської та Османської імперій. За таких обставин він зробив висновок, що зберегти незалежність Криму неможливо: якщо Кримське ханство вважатиметься незалежним, то війна за нього між двома імперіями буде нескінченною і даремною. Виходячи з цього, П. Рум'янец 24 листопада 1777 р. запропонував Катерині II план фактичного захоплення і юридичного закріплення Криму за Російською імперією [Калоев 2008, 48–51]. Зокрема він пише, що османи “составили искру неугасимого огня неприязни, положили оную между нами и татарами..., и что чрез то на продолжающееся в

мире как в войне ополчение великие и мною непонятные иждивения употребляются, и крайнее изнурение и упадок войски терпят, а татары не однако уже уклонясь от лица оружия Вашего Императорского Величества и острия меча, тайно и явно на погубу нашу восставать и промышлять не престають, почитаю я войну, как из нужды добродетель полезнее...” [РДВИА, ф. ВУА, спр. 186, арк. 10–11]. Тобто автор вважає військове рішення по Криму більш доцільним, оскільки татари весь час повстають проти російських військ, і висуває пропозицію усіх татар або знищити, або вигнати з Криму, а Крим заселити вірними обивателями, розмістити війська і флот на випадок війни з османами: “Но при истреблении или изгнании их из полуострова Крымского, ежели сие исполниться может, должно оной тотчас занять обывателями верными, надежными и сразмерными силами войск; а флот Вашего Императорского Величества к будущей весне до того усилить, чтоб он мог всякие турецкие покушения и предприятия на сей полуостров уничтожать...” [РДВИА, ф. ВУА, спр. 186, арк. 12].

Таким чином, П. Рум'янцев пропонує анексувати Крим ще у 1777 р. Щодо греків півострова в його плані взагалі не йде мова, а також нема в ньому жодного натяку щодо виселення чи переселення греків. Імовірно це пов'язано з тим, що греки, як єдиновірці, могли вважатися більш лояльними до російської влади, ніж кримські татари. Тому не було сенсу в їхньому переселенні кудись, якщо Крим після “истребления или изгнания татар” треба заселяти “обывателями верными” [Калоеров 2008, 48–51]. Саме на це звертає увагу командуючий російськими військами в Криму генерал-поручик князь О. О. Прозоровський генерал-губернатору Азовської, Новоросійської та Астраханської губерній князю Г. О. Потьомкіну в рапорті від 20 січня 1778 р. У ньому автор зазначає, що до нього прибув пан Денісов, за словами якого “есть монаршие виды на завладение Крымом” [Дубровин 1885, 97]. О. Прозоровський, не розуміючи мети імператриці в цьому питанні, попереджав, що в переселенні християн, внаслідок їхнього пригніченого становища на півострові, немає необхідності, тому що, коли Крим увійде до складу Російської імперії, християни там “будут первые здесь

жителі, почему кажется и выводит их отсюда бы уже незачем” [Дубровин 1885, 98].

Згадана міждержавна криза ще більш загострилася, й скориставшись повстанням проти Шагін-Гірея, на початку грудня 1777 р. Османська імперія призначила на ханський престол нового хана – Селім-Гірея. Він у грудні з військами висадився в Кафі з метою встановлення своєї влади. Супротивники Шагін-Гірея поспішили йому назустріч. Серед татарського населення у цей період виникали угруповання, одні з яких висували вимоги невтручання у внутрішні справи ханства, інші – збереження колишніх зв’язків Криму й Османської імперії. У Криму знову почалися розруха і безладдя, мали місце навіть локальні повстання й озброєні конфлікти. У відповідь на це Російська імперія швидко привела війська на півострові до бойової готовності і змогла запобігти висадці турецького десанту. 17 лютого 1778 р. війська Селім-Гірея, згідно з наказом князя О. О. Прозоровського, були оточені російськими військами. Селім вимушений був відректися від влади на користь Шагін-Гірея [Лашков 1886, 27]. Греки зі Спартанських легіонів Стефана Мавроміхалі, які були у 1775 р. переселені з Пелопоннесу і Грецького архіпелагу до Керчі та Єнікале, і як Грецький полк фактично були підпорядковані російському війську, разом з іншими російськими військовослужбовцями надзвичайно жорстоко придушили проосманські повстання в гірських селах. Причому від їхніх дій постраждали не тільки кримські татари, а й їхні сусіди – місцеві кримські греки, які в переважній більшості зберігали нейтралітет, що призвело до каталізації міжетнічної і міжконфесійної напруженості на півострові [Сафонов 1844; Загоровський 1913, 26–34; Кондараки 1857, 389; А. У-ца 1847, 148; Возгрин 1992].

За декілька днів до перемоги над Селім-Гіреєм, 11 лютого 1778 р. Катерина II надіслала П. Рум’янцеву рескрипт, в якому через стурбованість, що черговий османський заколот навряд чи може бути придушений до кінця зими, а з Османською імперією може знову початися війна, наказала таке. По-перше: “Если Прозоровский, атаковавши Селим-Гирея и его кучи, предупел их столько одним поражением победить... в таком случае надобно, без сомнения, пользоваться плодами победы своей”. По-друге:

“При одержании над татарами дневной только выгоды, следовательно же и при настоянии далее нужды вести с ними беспрепятственную войну, к вящему ослаблению и без того уже не мало изнуренных войск, признаем мы за лучшее велеть князю Прозоровскому, чтоб он собрал все части и отряды корпуса своего и взял с оным пред Орскою линиею такую военную позицию, которая бы равно удобна была и к надежному против неприятеля отпору, и к закрытию обеих наших крепостей Керчи и Ениколя, и чрез них и к сохранению свободного с Кубанью сообщения...” [Дубровин 1885, 223]. Тобто, якщо перемога буде не остаточною, слід виводити війська з Криму за винятком Керченського півострова, який належав Російській імперії де-юре. По-третє: “Не меньше полезным представляется благовременное занятие пред Перекопью кантонир-квартир...”. І наприкінці Катерина II наказує П. Рум’янцеву: “При таковом отступлении к Перекопу и занятии пред оным квартир, предохраняя жительствующих в сем полуострове христиан от утеснений и свирепства, которые они по вере своей и преданности к нам от мятежников и самих турков неминуемо потерпеть могут, надлежит и им дать под защитою войск наших безопасное убежище...” [Дубровин 1885, 224–225]. Тобто спочатку мова йшла не про переселення християн на нове місце проживання, а про тимчасове перебування разом із російською армією перед Перекопом християн, які могли стати жертвами помсти внаслідок жорстоких дій російських військ під час придушення татарських повстань проти політики Шагін-Гірея.

Отримавши цей рескрипт, П. Рум’янцев, незважаючи на те, що перемога над Селім-Гіреєм була повною, приймає рішення війська виводити і творчо переосмислює ідею переселення християн із Криму. 25 лютого 1778 р. ордером Прозоровському він наказує виводити війська до Перекопу, але робити це таким чином, щоб не спровокувати турків на висадку в Криму і оголошення ними відступу російських військ їхнім вигнанням. Для цього він доручає Прозоровському блокування на деякий час місць можливої висадки османів: “Нахожу я осаждение главных пристаней, как, например: Ахтиярской, Алушты, Кефы и Суджака, и тесных проходов пехотою с артиллериею, весьма на сей случай до некоторого времени полезным...” – і далі зазначає:

“Христиан при сем случае приглашать на поселение в Азовскую или Новороссийскую губернию...” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 209, арк. 55–55 зв.]. Як державний діяч П. Рум’янцев розумів, що переселення християн із Криму буде дуже корисним Російській імперії. Адже після Кючук-Кайнарджійського миру територія країни значно збільшилася, і знову гостро постало питання державної колонізації нових земель.

Поряд із спорудженням фортець і торгово-промислових міст, роздачею земель приватним власникам-поміщикам, поселенням державних селян, російський уряд широко організував чужоземну колонізацію. Нову еру в цьому відкрив Маніфест Катерини II від 4 грудня 1762 р. [ПСЗ 1830, Т. 16, 126–127; Миллер 1895, 44]. Наказ від 9 червня 1763 р. дозволяв усім іноземцям, які переселилися до Російської імперії, будувати церкви згідно з їхніми законами в тих місцях, де вони побажають оселитися, причому розраховувати на грошову допомогу могли лише ті, хто переселявся на постійне проживання і вступав у підданство Російської держави [ПСЗ 1830, Т. 16, 287–289]. Згідно з “Планом о роздаче в Новороссийской губернии казенных земель к их освоению”, вся земля розбивалася на ділянки по 26 дес. (на землі з лісом) і 30 дес. (на безлісній землі). Ділянка не ділилася ніколи. Одержувати землю у спадщину могли всі ті, хто бажав служити в армії чи бути поселянами. Крім цього, вони одержували грошову позику і деякі додаткові права. На деякий час вони також звільнялися від сплати податків. З кожної ділянки один представник повинен був перебувати на військовій службі [ПСЗ 1830, Т. 16, 657–668]. Все це могло стати дуже привабливим для кримських християн, які вочевидь втомилися від збройного протистояння двох імперій, що тривало на півострові вже більш ніж шість років.

Вочевидь Катерині II ця ідея сподобала більше, ніж тимчасовий вихід християн із Криму на час небезпеки. Тож у рескрипті П. Рум’янцеву від 9 березня 1778 р. вона писала: “Мы, приемля пункт сей со всею важностью, не можем довольно средств предписать, коими генерал-поручик [О. О. Прозоровський. – *авт.*] долженствует усугубить их, чтобы добровольно согласились перенести свое домоводство в Новороссийскую и

Азовскую губернии, где под покровом нашим найдут спокойнейшую жизнь и возможное благоденствие. А особливо уговаривать тамошнего греческого митрополита, обнадежа его разными выгодами, хану же самому вразумить, что сие делается в предупреждение могущего им быть мщения от татар и может статься и от турок, если оные в Крым прибудут” [Дубровин 1885, 317–318; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 12, арк. 381]. У своєму наказі Новоросійському, Азовському і Астраханському генерал-губернаторові Г. О. Потьомкіну імператриця дала додаткове розпорядження підготуватися до прийому нових колоністів із Криму, щоб вони не відчували потреби ні в чому і були б забезпечені достатньою кількістю землі [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 800, арк. 1–1 зв.; Дубровин 1885, 319–320].

Князь Потьомкін, одержавши наказ імператриці 10 березня 1778 р., надіслав свої ордери Азовському губернаторові В. О. Черткову і Новоросійському – М. Д. Языкову з наказом чинити кримським християнам піклування і оборону, постачаючи їм усе потрібне, а особливо бідним, котрим у першу чергу треба надавати для поселення добру хліборобну землю, побудувати урядовим коштом хати на призначених землях, забезпечити їх необхідним провіантом, видавати хліб для посіву, звільнити від сплачування будь-яких податків до одержання окремого розпорядження. Заможних християн належало записати в купці, міщани і ремісничі цехи [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 800, арк. 3–3 зв.; Дубровин 1885, 320–322]. Як показав подальший хід подій, цей в цілому позитивний наказ і щире піклування не знайшли відгуку у російських чиновників. Виконувався він із значними затримками, що призвело до майже дворічного блукання греків у степах, складнощів у облаштуванні на нових місцях та, як наслідок, втрати людських життів.

Одночасно князь Потьомкін надіслав два листи князю Прозоровському, в яких, вказуючи на бажання імператриці переселити християн із Криму до Російської імперії, радив за допомогою митрополита Ігнатія й інших довірених осіб “умовляти” греків переїжджати. Він підкреслював необхідність забезпечення захисту християн із боку російських військ. Російським військовим начальникам, котрі перебували на той час у Криму, наказувалося

ласкаво приймати християн, радити їм шляхи найкращого виходу з Криму і направляти в Новоросійську і Азовську губернії залежно від їхнього власного бажання і вибору. Кримського хана Шагін-Гірея належало переконати, що переселення християн робиться для врятування їх від помсти татар і турків. До того ж вказувалося, що хан від цього не матиме ніяких витрат, а навпаки отримає велику нагороду з боку Російської імперії [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, арк. 473; Дубровин 1885, 322]. З цих документів витікає, що і греків, і кримського хана варто було переконувати, що християнам загрожує небезпека з боку татар і османів. Постає питання – для чого переконувати? Небезпека була неочевидною? Більш того, за твердженням деяких сучасників подій і пізніших дослідників, у період після Кучук-Кайнарджійського миру провокували безлади на півострові в основному дії російського військового корпусу, а також безвольність і непопулярні дії проросійського хана Шагін-Гірея [Смирнов 1889, 385–405 та ін.]. Надалі саме ця версія причини переселення з Криму – безкорисливий захист християн від помсти з боку турків і татар за допомогу росіянам у війні – стала офіційно визнаною в Російській імперії і доволі поширена у наш час.

Взагалі дискусія щодо причин переселення з Криму точиться досі. У цьому питанні думки дослідників розділилися відповідно до того, кого вважали ініціатором переселення – самих кримських християн чи російський уряд. Ті, хто вважав це ініціативою самих християн, яку підтримала Катерина II, зазвичай представляли офіційну історіографію Російської імперії, або це були історики церкви. Вони вважали, що християни переселилися (“вийшли”) з Криму з таких причин: а) складність воєнного часу і утиски з боку мусульман (розхожою фразою стало “врятуватися від мусульманського ярма”) [Гавриил 1844; Хартахай 1861, 321; Хартахай 1867, 48–63]; б) страх помсти з боку турків і татар за допомогу росіянам у війні, що було дуже співзвучно офіційній версії [Александрович 1884, 42; Писаревский 1909, 206]; в) бажання зберегти свою національність, релігію, мову [Гавриил 1844, 201; Серафимов 1901, 3–18; Хартахай 1861, 321].

Тих дослідників, хто вважав, що переселення було ініціативою російської влади і кримських християн “вивели” з півострова,

як про це свідчать наведені вище документи, було значно більше. Проте солідарні в тому, що російська влада задумала переселення християн, автори розходилися в поглядах на конкретні причини і в тому, які державні діячі стали ініціаторами цього процесу. Серед причин називають: 1) необхідність освоєння південних земель [Наулко 1963, 57; Ялі 1928, 60; Петренко, Авраменко 1992, 20–22]. Зокрема І. І. Соколов писав: “не підлягає ніякому сумніву, що факт еміграції греків в Російську імперію мотивувався переважно економічними причинами. Цей мотив надихав як митрополита Ігнатія і греків, так і росіян” [Р ЦНБ, ф. X, спр. 4488, арк. 4 об.]; 2) бажання послабити економіку Криму і позбавити хана, який почав вести самостійну політику, джерел прибутку або взагалі підготувати приєднання півострова до Росії [Хартахай 1861, 321; Мариуполь 1892, 14 та ін.]; 3) сприяти “порятунку християн” від прихильників ісламу. Це повинно було дістати великий політичний резонанс в Європі, продемонструвати вірність постулату “Москва – Третій Рим”, як єдина захисниця православних у світі, та сприяти здійсненню “Грецького проекту” Катерини II, спрямованого на повернення Константинополя і відновлення Візантійської імперії під протекторатом Російської імперії [Щебальський 1868; Дружинина 1959; Бочкарева, Вяземская 1979, 45; Вяземская, Данченко 1989; Тиктопуло 1991, Усенко 2014, 6–10 та ін.]. Всі ці три причини були названі в роботах І. І. Соколова [Р ЦНБ, ф. X, спр. 4488, арк. 4 зв. – 6 зв.], О. І. Дружиніної, Г. Л. Арша, І. Г. Джухи та ін.

Варто відмітити, що не всі російські чиновники поділяли думки Катерини II, О. Потьомкіна та П. Рум'янцева щодо користі переселення християн. Зокрема князь Прозоровський в рапорті графу Рум'янцеву-Задунайському від 11 березня 1778 р. писав, що “до вмовляння християн до виходу” приступити не можна. З цим ніколи не примиряться ні хан, ні кримський уряд, тому що в цьому вони побачать привід до захоплення Криму Росією. До того ж, християни в Криму називаються ханськими ясирами, тобто склавами, котрі приносили ханській скарбниці основний прибуток [РДВІА, ф. ВУА, спр. 213, арк. 315 зв.; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 473; Дубровин 1885, 351–352]. Також О. Прозоровський вважав недоречним відривати

людей від рідного вогнища і Батьківщини без нагальної потреби [Дубровин 1885, 690]. Хоча з твердженням Прозоровського, що саме християни приносили ханській скарбниці основний прибуток (і ця теза стала загальним місцем у майже всій історіографії переселення), не погоджуються пізніші дослідники. Вони вважають її перебільшенням. Адже за реформою оподаткування, проведеною Шагін-Гіреєм, християни перестали бути єдиними платниками податків – податки платили всі, незалежно від віросповідання. З документів видно, що майже всі вірмени, і ймовірно міські греки, займалися торгівлею, а в селах – в основному садівництвом і виноградарством. Проте дослідження опису майна, яке залишили греки на півострові, свідчить про те, що греки також займалися скотарством, спеціалізувалися на вирощуванні технічних культур – льону, шовковиці тощо [Араджиони 2003, 667–682]. При цьому з документів видно, що багато християн були досить бідні і розорені війною, що росіянам довелося сплачувати їхні борги.

Тим не менш, О. Прозоровський неохоче, проте виконав наказ своїх начальників. Про це свідчить у своєму донесенні П. Рум'янцеву від 04.04.1778 р. російський резидент при ханському дворі А. Константинов. Він повідомляв про свою зустріч із митрополитом і зазначав, що “его сиятельство князь Александр Александрович [Прозоровський. – *авт.*], персонально видясь с ним, подтвердил обещаний различных выгод для народа и особливые милости и благоволение монаршее к особе его преосвященства. Он [митрополит. – *авт.*] с превеликою охотою и усердием принял все то при первом объявлении” [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 471], але побоювався, що татари можуть помститися християнам, якщо з якоїсь причини переселення не відбудуться, і, крім того, виявив сумнів, що і самі місцеві християни мають бажання переселятися, “лишаясь здесь всего своего недвижимого, коим большая часть их себя питает по плодоносию садов и виноградов” [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 471]. У рапорті П. Рум'янцеву від того ж 4 квітня 1778 р. Прозоровський сповіщав його, що завдяки посередництву резидента Костянтинова, він зустрічався з митрополитом Ігнатієм. Удвох вони намагалися схилити митрополита до виходу,

“обнадеживая его благоденственным состоянием и всеми преимушественными выгодами”. На цю пропозицію Ігнатій відповів, що повинен порадитися з греками і написати кондиції, при виконанні яких греки погодились б залишити свої місця, і подати їх резидентові [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 471]. Це листування знову підтверджує факт того, що саме росіяни були ініціаторами переселення християн і для його здійснення використовували різні важелі впливу.

Після цієї зустрічі, повідомляє Константинов, митрополит зустрівся з “первейшими людьми” з християн у Бахчисараї і оголосив, що ті не бажають переселятися з цієї неволі, якщо їм буде гарантована безпека. Проте в разі якщо переселення все-таки відбудеться, вони, знаючи, що життя Російській імперії має “некоторые претительности и несходства их нравам, свойствам и склонностям, хотят написать от себя просительные пункты” [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 471 об.]. Що це за вигоди, митрополит точно не знає, але по їхніх розмовах думає, що мова йде про їхнє бажання бути впевненими, що їхні оселі будуть відокремлені, не змішуватимуться з іншими, що священики і начальники над ними будуть із них же самих, що теперішній митрополит [тобто сам Ігнатій], підкоряючись в усьому Святому Синоду, проживати буде до самої смерті при цих поселеннях, і що в службу військову і цивільну нікого з них силоміць примушувати не будуть, у рекрути також нікого брати не будуть. Християни цікавились також, як будуть відшкодовуватися будинки та інше нерухоме майно, які вони залишать у Криму, чи буде видано їм допомогу зі скарбниці, і яку, скільки землі їм буде надано, які податки вони будуть платити, як вільно зможуть користуватися річками, на який час надані будуть пільги та ін.

Незважаючи на вказівки О. Потьомкіна О. Прозоровському попередити хана про підготовку переселення християн [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 12, арк. 473; Дубровин 1885, 322], цього зроблено не було. Підготовча робота з переселення не розголошувалась, а частково приховувалась. На активізацію цього процесу значно вплинув наказ П. О. Рум'янцева про заміну на посаді головнокомандувача російськими військами у Криму і Кубані, нерішучого у цьому питанні О. О. Прозоровського,

О. В. Суворовим, який на той час завинив перед головнокомандувачем, затримавшись із поверненням із відпустки, і намагався виправити свою провину виконанням будь-якого складного завдання [Суворов 1986, 512–514]. Хоча в літературі також поширена думка, що О. В. Суворов змінив О. О. Прозоровського через хворобу. У одному з перших наказів, який отримав новий головнокомандувач, йшлося про підготовку християн до виходу. Вона стала проводитися О. В. Суворовим у тісному контакті з російським резидентом у Криму Константиновим і митрополитом Ігнатієм.

Повідомлення про підготовку виходу християн ханський уряд вважав неперевіреними слухами, провокацією. 17 липня 1778 р. кримські старшини подали хану скаргу на Суворова і резидента Константинова за вмовляння місцевих греків і вірмен до переселення в Російську імперію і просили з'ясувати це питання. У проханні заявлялося, що деякі вірменські священики секретно повідомили їм, що російські командири з резидентом Константиновим умовили підданих греків і вірмен “имение свое продать и в дорогу совсем приготовить”, але не всіх: “...а прочие спрашивали..., чего ради продать, мы не намерены отсель отлучиться, за что эти начальствующие греки, для приведения их в страх, ответствовали, что де нас всех подданных крымский хан российскому двору уступил” [РДВИА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 29; Дубровин 1885, 561]. Тобто, за словами старшин, російські представники, грецьке і вірменське духовенство фактично обманювали ханських підданих християн заявляючи, що хан їх “уступив” імператриці. При цьому старшини дивувалися, навіщо імператриці така невелика кількість людей. Однак найбільше старшин обурювала та обставина, що під час “замирений” [мабуть мається на увазі Карасубазарський трактат із ханством і Кучук-Кайнарджійський мир з Османською імперією. – *авт.*] імператриця оголосила ханство вільним, про що було публічно оголошено російськими представниками. Старшини не могли повірити, що імператриця так легко відмовляється від виконання укладених договорів, не тримає свого “священного” слова щодо незалежності ханства і гарантій того, що воно самостійно буде управлятися на півострові, в тому числі і з “купленниками”, тобто з

тими, хто був колишнім купленим рабом або військовополоненими, що перебували на півострові у статусі рабів [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 29; Дубровин 1885, 561].

Шагін-Гірей, як видно з листування, не мав уявлення про те, що відбувається, тому 18 липня 1778 р. запевнив кримських старшин, що це чутки і ніякої мови про переселення підданих із незалежного Криму, сучасний стан якого забезпечено російською імператрицею, не може бути. До греків і вірмен він звернувся з наказом негайно надати відомості про поширювачів чуток щодо переселення і стосовно того, що хан поступився своїми підданими російському уряду [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 29зв.; Дубровин 1885, 561–562]. Однак того ж 18 липня 1778 р. гезльовський (козловський – за російською традицією, пізніше – євпаторійський) начальник Капіджи-паша Ахмет-ага сповістив хана, що до нього звернулися греки та вірмени міста і повідомили, що грецький митрополит Ігнатій запевнив князя Прозоровського, що всі райя бажають переселитися до Російської імперії. О. Прозоровський, в свою чергу, довів це до відома П. Рум'янцева. Останній видав наказ вивести з Криму всіх християн і оселити їх на землях колишньої Запорізької Січі. Про цей наказ Ігнатій сповістив гезльовських християн і запропонував їм приготуватися до переселення. Незадоволені таким рішенням, деякі з них звернулися до Ахмета-аги з проханням припинити підготовку до переселення. Вони заявили, що “его светлостью (ханом. – авт.) довольны, и отчизною своею довольны и от предков наших платим дань своему государю, хоть саблями рубить нас станут, то не думаем мы и куда-либо идти” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 162–162 зв.; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 352–353; Дубровин 1885, 579–580].

Шагін-Гірей вочевидь лише тепер почав непокоїтися, тому це повідомлення надіслав резиденту Константинову з припискою: “О сем народные эхи и прежде доходили до моего слуха, но яко настоящие никакого вероятия не извещал я вас. Ныне-ж, кроме сего донесения, публично все то же говорят, а некоторые и на вас слагают. Сему разглашению я однако и затем не верю, надеясь, что в противность высоко монарших обещаний, ни на что позволено быть не может, а единственно для сведения вашего сие

посылаю” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 162–162 зв.; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 352–353; Дубровин 1885, 579–580].

У цей же день Шагін-Гірей видав указ грецьким і вірменським священикам, старшинам та іншим підданим християнам видати осіб, які розповсюджують чутки про те, що хан поступився російському двору татарських підданих [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 30; Дубровин 1885, 562], і вже наступного дня, 19 липня, направив першого листа Суворову, з якого видно, що він занепокоївся через чутки і вже розуміє, що вони не є безпідставними [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 30–30 зв.]. У листі Шагін-Гірей пише, що деякі “здесьние подданные соединились с арнаутскими и победили татар, по сим обстоятельствам некоторые из них безпутные бунтовщики прочих здесьних подданных возмутили и в великий страх их привели, продавать движимое и недвижимое имение свое, которое еще с начала по милости и по человеколюбию священным указом Ея Императорского Величества было подарено здесьним всем вообще жителям, чтоб по-прежнему всяк про себя жил; а теперь по сему слуху весь обозный народ потревожился” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 30–30 зв.]. Зі свого боку хан запевнив, що цим чуткам не вірить, бо знає, що імператриця не може своє священне слово змінити і відібрати у ханства його підданих. Тому хан просив О. Суворова покарати тих ханських підданих, які змішалися з російським військом при придушенні татарського заколоту, щоб вони не підбурювали народ і спокійно жили “ибо и неблагопристойно такому великому государству прежде подтвержденное слово переменить” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 30–30 зв.].

Наступного дня Шагін-Гірей пише Суворову другого листа, з якого видно, що його тривога посилилася. І в той же день, 20 липня 1778 р, хан отримав донесення від свого уряду, в якому повідомляється, що деякі греки і вірмени продають свої будинки і інших спонукають. При цьому знов заявляють, що “ваша светлость [хан. – *авт.*] всех в Крыму находящихся подданных [христиан. – *авт.*] отдали России, которые посредством генерала и резидента переведены будут в российские границы; кто-ж сему воспротивится, тот как от хана, так и от России непременно

жестоко наказан будет” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 165; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 352; Дубровин 1885, 581]. Дехто з християн, у тому числі і священники, остереігаючись погроз, таємно з’явилися до членів кримського уряду з повідомленням про наказ митрополита готуватися до переселення. Християни прохали уряд скасувати це розпорядження. Кримському уряду було незрозуміло, навіщо це робиться зараз, адже ще під час турецької війни імператриця могла це зробити, але вона, тим не менш, дарувала ханству незалежність і підданих християн дарувала “оставя на древнем положении и обещая высочайше никак к оным не касаться, что всему свету известно” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 165; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 352; Дубровин 1885, 581]. Хан був дуже розлючений такими повідомленнями: падав авторитет його влади, півострів, який вже був знекровлений війною, втрачав досвідчених ремісників, промисловців, купців і землеробів. Однак кримському урядові Шагін-Гірей відповів, що вважає брехнею всі чутки такого роду відносно Російської імперії, імператриці та її вельмож. Він запевняв, що Російська імперія не може “змінити ласкавого до Криму ставлення, засвідченого багатьма фактами” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 30; Дубровин 1885, 581].

21 липня 1778 р. Шагін-Гірей пише третього листа Суворову про чутки щодо переселення християн, до якого додає повідомлення кримського уряду. Цього ж дня він надіслав листа резидентові А. Д. Константинову, в якому писав: “Большая половина не согласна отсель отлучаться, в котором прошу дать мне полномочие хорошим способом докончить сие дело. А как всему известно, что мы с начала ныне защитою и старанием при милости российского двора находились и теперь между оным народом со стыдом бесчестным прошу не оставить” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 167; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 341; Дубровин 1885, 582]. Не отримавши відповіді, хан 22 липня пише четвертого листа Суворову з проханням надіслати повідомлення щодо християн [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 30 зв.; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 341; Дубровин 1885, 582–583]. На це Суворов того ж дня таки надіслав ханові відповідь: “Императрица всероссийская, снисходя на просьбы христиан в Крыму

живущих о избавлении их от грозимых бедствий и сущего истребления, которым огорченные во время бывшего мятежа татары мстить им при случае удобном явно обещались, по человеколюбию и долгу христианского закона всемилостивейше соизволяет переселить их в свои границы, надеясь, что вы, Светлейший хан, не токмо высочайшей воле покровительницы своей прекословить не будете, но и благопоспешествовать не оставите, поелику все, что до особы вашей касается предохранено и награждено будет” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 168; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 340; Дубровин 1885, 583].

23 липня Шагін-Гірей у відповіді Суворову зазначає, що в “татарському бунті” сам татарський народ активної участі не брав і радше сам постраждав від свавілля російських найманців: “в тогдашнем замешательстве татарский народ не довольно поддан, но и свое имение и дворов не пожалели, и по разорении так немилосердно многих достойных и великих крымских старшин без милости убивали досмерти, и дворов их зажигали, и скотов их разграбили, когда сие нахальство их всему народу известно, как можно поверить на словах здешних подданных, в то время, когда помешались подданные с императорским войском какое нахальство грабеж и разорение делали подданным татарам, то татары ни в какое время подданным такое разорение не делали уверяю вас и впредь, что не будут делать; поручаю себя и не сумевайте, также и меня прошу уверить о том, что подданные просили и по прошению их повеление есть” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 38]. На думку хана, однією з причин бунту було те, що деякі “злые люди” розповсюджували чуточки, що ніби “мы приуговлять будем татарского народа к надобностям российского государства” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 38] і наразі всі побачать небезпідставність цих чуток. Далі хан зазначав: “а вы нечаянным образом бедных подданных с таким страхом, и нападением из своих городов выслать, и нам сказывая, чтоб мы не препятствовали во сем деле, в котором ни малейшего мы известия пред этим не имели, что все не иное как только от несчастья моего происходит и никак не сомниваюся” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 40]. Шагін-Гірей, враховуючи що імператриця поклала на нього відповідальність “бережение” християн, просив

залишити їх у Криму, чому і вони самі будуть раді, і “императорское священное звание и честь” збережеться. Цікаво, що цей лист М. Дубровін не опублікував.

Прохання Шагін-Гірея не було задоволене і, вірогідно після особистого спілкування з представниками російського двору, хан був вимушений підписати наказ від 23 липня 1778 р., в якому оголосив вихід християн волею Катерини II і закликав мешканців Криму не чинити опір тим, хто бажає залишити територію півострова [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 35]. Незадоволені такими діями, кримські старшини вирішили довести ханові помилковість його позиції й піддали його нищівній критиці. Вони нагадували, що ніхто з його прашчурів в угоду іншим не віддавав своїх підданих. Члени уряду також попереджали Шагін-Гірея, що переселення християн призведе до великих збитків. У зв'язку з цим вони прохали свого володаря запобігти здійсненню цього неподобства. В іншому випадку беї обіцяли звернутися до Катерини II за допомогою [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 33].

Справжнє ставлення і зверхність російського уряду до хана і християн відтворює рапорт О. Суворова О. Потьомкіну від 25 липня 1778 р. Стосовно хана і його претензій Суворов зазначає: “Сей последний столько беден, что тысяча дватцати рублей всем своим должникам заплатить не может. Но по жалостному его состоянию, светлейший князь, следует ему определить или пенсион или навсегда одну сумму. На письменные же его выражения взирать как на пустое эхо” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 164; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 350; Дубровин 1885, 588]. Стосовно відшкодувань християнам і татарам, Суворов пропонує: “христиан надлежит удовлетворить за их тратимое недвижимое, особливо сады. Тем паче, что многие только от того их пропитание имели. Також по последнему замешательству разные исчезшие и уехавшие татарские чиновники им были должны, хан тех имение отписал на себя, яко мятежничье, должно те долги христианам за хана отдать. Татарам заплатить за купленных их рабов-христиан. Все то мне обоюдно им обещать надлежит. Сумма оная вообще не мала. Но на сей случай довольно бы было высоким рассмотрением вашей светлости определить сто тысяч [100000] рублей, кроме ханского пенсионна.

Зерновой провиант, фураж и сено велено от меня российским начальникам снимать от христиан под верные квитанции, по которым определяется чинить расплату в Перекопе и Арабате по провиантскому департаменту. Тут должна быть некоторая прибыль” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 164; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 350; Дубровин 1885, 588]. Варто відмітити, що переселення розпочалося вкрай пізно за календарем саме тому, що росіяни чекали на закінчення збору врожаю, який кримчани-християни майже весь залишили як провіант російській армії, а самі вимушені були виїхати в чорноморські степи на пусті землі майже напередодні холодів.

Спільними зусиллями російських діячів переселення християн розпочалося 26 липня 1778 р. Про це Суворов писав Константинову: “Начало похвально даруй Боже сего числа вам совершить... Вчера предисловие, сегодня первая книга” [АЗПР, ф. 123/2, спр. 254/46, арк. 33; Дубровин 1885, 594–595]. У той же день Шагін-Гірей, у якого не безпідставно склалося враження, що переселення проводиться за наказом російського уряду, а не за ініціативою самих християн, надіслав листа П. Рум’янцеву, в якому вказав, що він мав “с здешними российскими господами на бумаге разговор о вывозе отсель добровольно, а не принужденно христиан, но не получа никакого на оные успеха, примечаю, что в самом деле имеют они особенное на то повеление” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 27; Дубровин 1885, 597]. Опинившись у скрутному становищі перед російським урядом, з одного боку, і кримським – з другого, Шагін-Гірей цього ж дня звернувся з листом до фельдмаршала П. Рум’янцева з проханням скасувати переселення, а якщо цього зробити не можна, то “не оставит его высоким своим пособием”, тому що нарікання серед підвладного йому народу збільшуються. Він також прохав переселяти тільки християн, котрі добровільно погодилися на вихід [Дубровин 1885, т. 2, 596–597]. З таким же проханням 26 липня хан звернувся до резидента Константинова. Він також заявляв, що майно переселенців, згідно з “всесвітнім правом”, повинно було належати йому [Дубровин 1885, 597]. До каймакан хан звернувся з наказом не чинити ніяких перешкод християнам, котрі добровільно погодилися переселитися до Російської імперії, і

щоб останні за три тижні приготувалися до виходу. Виборчим наказувалося скласти списки християн, що хочуть залишити Крим, і надати їх ханському урядові [Дубровин 1885, 598].

Проте серед татар іноді виявлялося незадоволення з приводу виселення християн. Це дало підставу Суворову в листі до Константинова заявити, що під захистом височайшого скіпетру тутешні християни не повинні “терпеть ни малейших озлоблений от кого бы то ни было”. У зв’язку з цим кримському урядові належало прилюдно покарати татарина, затриманого за виступ проти християн [Дубровин 1885, 598–599]. Водночас вся спільнота кримських татар у своєму проханні до Катерини II від 28 липня виявила готовність жити в мирі і злагоді під захистом імператриці. Вони прохали її залишити на півострові якщо не всіх греків і вірмен, то хоч би тих волохів і грузин, котрі були куплені ними, а зараз насильно відібрані: “Что же касается до оставшихся у нас купленников волохов, грузинцов и родившихся от них в домах наших, то и тех от нас насильно отняли, что крымские обыватели за явную и крайнюю себе обиду признают и Ваше Императорское Величество просят о показании над находящимися в нашей области бедными подданными милости, в неотнимании к России не принадлежащих волохов, грузинцов и родившихся от них пленников, дабы тем крымские обыватели довольными быть могли” [Дубровин 1885, 599–600]. З цієї ж причини вони прохали імператрицю компенсувати їхні збитки. Про встановлення миру і порядку у Криму і про винагороду татарського населення за матеріальні збитки у зв’язку з політичними змінами у краї також прохали Катерину II і графа Рум’янцева 13 кримських начальників. У листі від 28 липня 1778 р. вони заявляли, що не чинили ніякого опору наказу імператриці щодо переселення християн [Дубровин 1885, 600–604].

Тим часом переселення продовжувалося, і 29 липня 1778 р. Суворов сповістив Потьомкіна, а 30 липня – Рум’янцева, що найвищим бажанням усіх християн є те, щоб їх оселили разом і на вигідних місцях. Вони жалкували за залишеною у Криму маєльністю, і він мусив пообіцяти відшкодувати їхні збитки. В іншому випадку християни відмовлялися зрушуватися з місця [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 37–39; Дубровин 1885, 609–610]. Суворов

також сповіщав, що хан був дуже розгніваний переселенням і виїхав до іншого табору за 25 верст від Бахчисарая. За порядком переселення в цей час наглядав Константинов. Кількість християн, що бажали переселитися, поступово збільшувалася. Татари, побачивши такий від'їзд християн “отзывалися, что они теряют их, как душу их тела”, доповідав О. В. Суворов [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 172–173; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 335–339; Архив князя... 1880, 291–292; Дубровин 1885, 608–610].

Рум'янцев по-своєму розумів причини поведінки хана і уряду. Тому в листі до О. Суворова від 5 серпня він зазначав “крайнее неудовольствие и самую уже остуду хана к вам и к резиденту” [Архив внешней политики России, ф. 132/2, д. 252, арк. 422] і радив поводитися з Шагін-Гіреєм із пошаною, приділяти йому увагу. Рум'янцев наказував: “Внушайте хану и правительству, что христиане переселяются отнюдь не по нашему побуждению, но страха ради, угрожающего им мщением от турков, просили в России убежища, в котором мы по единоверию отказать не можем, видя, что турки не только единоверных своих, но и подданных наших христиан и именно ушедших запорожцев охотно приемлют” [Архив внешней политики России, ф. 132/2, д. 252, арк. 422 об.; Дубровин 1885, 618–619]. Тобто П. Рум'янцев знову наказує Суворову, щоб той роз'яснював кримським татарам, що переселення відбувається не за наказом російського уряду (як було насправді), а з ініціативи самих християн через страх перед помстою турків. У цьому ордері Рум'янцев наводить для пояснень ще одну причину – помста османам за те, що вони прийняли у себе запорожців – російських підданих-християн, які не є єдиновірцями туркам. Можливо, саме знелюднення колишніх паланок Запорозької Січі після її скасування Катериною II, через переселення частини запорожців, й насправді було ще одним аргументом, щоб організувати вихід християн із Криму й компенсувати втрати населення у причорноморських і приазовських степах.

Про те, що переселення християн із Криму не завжди відбувалося добровільно, свідчить лист Суворова Турчанінову від 5 серпня 1778 р., у якому зазначені насильницькі дії з боку російських

військових: “Тревожный день: некоторые христиане кричали Gewalt! [Караул! – авт.] от одного неучтвого офицера. Ласковостью и деньгами усмирено, а сей будет просить прощение у преосвященнейшего митрополита. Довольно набережных горцев подговорены светлейшим ханом. Митрополит трудица их поспешно по духовенству исправить... Е[го] св[етлость] получил подговорное турецкое письмо от своего брата, Сагиб-Гірея, из Ромелии. Затаил. Бакхус поныне еще им владеет. Дарим секретаря, вельмож [и] пр[очих]. Почти все мои товарищи в горячке, иные уже перенемоглись. И я на сих днях ей покорился. Работаем в горячке. Святые отцы несказанно трудятца. Иерусалимские, за труды награжденные, разпрощались. Архим[андрит] Петр Маргос поднял так армян, что разноместно от всюю потянулись. Патер Иаков с кефинцами тоже весьма предупел” [Письма и бу маги... 1916, Т. 1, 123–124].

15 серпня, не дочекавшись від хана вирішення проблеми, татарські представники, від імені “всех крымских обывателей”, звернулися з проханням безпосередньо до Катерини II. У проханні татари писали, що переселення християн підніме в Криму антиросійські настрої. Татарські представники відзначали, що добровільному переселенню вільних християн вони ніяк не перешкоджають, однак всі спроби призупинити переселення тих християн, які хочуть залишитися в Криму, російським керівництвом відкидаються (тобто деяких переселяють силоміць). Що стосується полонених, то вони зазначали, що “бывшие во области нашей пленные грузинцы и оттоманские подданные, по прежде бывшему иску пленных, Вашему Императорскому Величеству возвращены и получены; что же касается до оставшихся у нас купленников волохов, грузинцов и родившихся от них в домах наших, то и тех от нас насильно отняли, что крымские обыватели за явную и крайнюю себе обиду признают и Ваше Императорское Величество просят о показании над находящимися в нашей области бедными подданными милости, в неотнимании к России непринадлежащих волохов, грузинцов и родившихся от них пленников, дабы тем крымские обыватели довольными быть могли” [Дубровин 1885, 68–70].

Між тим, П. Рум'янцев вживав заходів для примирення з ханом, який повернувся наприкінці серпня з Бахчисараю. У листі до хана від 2 вересня він писав, що був дуже здивований, дізнавшись із листа про його перестороги з приводу переселення християн. Він цинічно запевняв, що Російська імперія завжди була непричетною до будь-якого насильства або примусу стосовно не лише вільних людей, але й невільників. Фельдмаршал намагався переконати хана, що Катерина II дозволила християнам переселитися до Російської імперії за їхнім проханням і добровільним бажанням внаслідок постійних загроз із боку татар. У зв'язку з такими обставинами, за його словами, Російська держава не могла відмовити своїм одновірцям у цьому проханні. П. Рум'янцев суворо заборонив російським військам примушувати християн до переселення [Дубровин 1885, 685]. Запевняння П. Рум'янцева не переконали хана, він залишався підозрілим, часто скаржився на дії російських військ. Виходячи з цього, фельдмаршал у листі до Константинова від 2 вересня, занепокоєний можливою нелояльністю Шагін-Гірея, радив “всегда поступать по общественным правилам своей должности и всячески стараться держать хана и крымское правительство на той стезе, чтобы отнюдь не могли они иметь поползновения на лестные обещания турок” [Дубровин 1885, 686].

26 серпня 1778 р. Суворов направляє рапорт Потьомкіну, в якому повідомляє, що хан “поставляя в вину мне лишение [как он говорит] находящихся в ево области бедных христиан древнего их отечества, истребление потребного для жизни человеческой имения и пожитков насильным преселением оных в Россию. Ныне ж якобы дано от меня российско-императорским войскам позволение убивать и грабить обнаженных от всякого оружия невинных и от всяких непозволенных действий чуждых бедных магометан, и хотя де нет сумнения, чтоб то было не по указу Ея Императорского Величества. Однако просит тот монаршей указ ему объявить, ибо сверх того, что законы и суд магометанской принуждают его сожалеть и милосердствовать о злостраждующих единоверцах; но что долг веры и должность хотя не делом, но словом того от него требуют”. У тому ж листі Суворов зазначив ще один цікавий факт, як проходило “вмовляння” християн

до переселення: “Соглашенных светлейшим ханом чрез подарки и ласкательствы трех деревень обыватели греки, возчувствовав свое заблуждение, пали к ногам преосвященного митрополита и объявили желание последовать протчим своей братии о преселении в Россию, на что и получили от него благословенне” [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 367; Калоеров 2008, 164].

Слід відмітити, що дії російських військ у справі виходу християн не завжди мали характер “умовлянь”, дезінформації і підкупу. Саме про це повідомляв Рум’янцеву Шагін-Гірей у листі від 7 вересня 1778 р. Він нагадував фельдмаршалу: “Ваше сиятельство меня уверили, что ея императорского величества воля гласят выводить одних только тех христиан, кои добровольно на то согласятся, но генерал Суворов и резидент Константинов на сие не взирая, многих к тому угрозами принуждали, отзываясь, что они знают что делают” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 25–25 зв.]. Хан скаржився Рум’янцеву на те, що з боку Російської імперії чиниться примус християнам до виходу з Криму, і на доказ подав письмову заяву греків і вірмен про відмову від переселення. Тому Рум’янцев цього ж дня знову був вимушений наказати Суворову і Константинову ухилитися від найменшого насильства або примусу [Дубровин 1885, 698]. Не обмежуючись скаргою Рум’янцеву, Шагін-Гірей відрядив до Петербурга депутацію.

Тож добровільно або примусово йшли християни з Криму? У розгляді цього питання також триває дискусія. Переселення вважається добровільним виходом практично у всій краєзнавчій літературі. Обґрунтування цієї точки зору дано в роботах Г. І. Тимошевського [Мариуполь 1892, 17–20], О. І. Дружиніної [Дружинина 1959, 67–68] та ін. Християни виходили добровільно, але всупереч бажанню багатьох, вважали інші дослідники [Григорович 1916, 399; Тунман 1991, 30; Джуха 1993, 63]. Деякі дослідники характеризували переселення як насильницьке [Петрушевський 1884, 211; Костан 1932, 28–30]. Сьогодні досить поширилося не зовсім вірне визначення переселення кримських християн як “депортація” [Мазур 1993; Усенко 2014, 14–19]. Істина, як завжди, десь посередині. Факти свідчать, що воно було все ж таки “добровільно-примусовим”, але під визначення

“депортації” воно не підпадає. Адже в джерелах мова йде про вмовляння росіянами християн до виходу з Криму, виплату їхніх боргів, надання пільг, а це є несумісним із депортацією. Крім того, є офіційні звернення митрополита Ігнатія і церковних ієрархів кримських вірмен, які згідно з ще османською традицією, здійснювали не тільки духовне, а й світське керівництво громадами, про добровільне переселення в межі Російської імперії на висунутих ними умовах, які згодом і були виконані царатом.

Позиція хана і татарського уряду вже ніяк не могла протидіяти процесу переселення християн, що вже почав нагадувати гірську лавину. Незважаючи на ускладнення взаємовідносин між ханським урядом і Російською імперією, 8 вересня 1778 р. Суворов повідомив Потьомкіна і Рум'янцева про бажання навіть деяких гірських татар прийняти християнство і переселитися до Російської імперії [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 365–365 зв.; Дубровин 1885, 699]. У той же час були і греки, які відмовлялися переселятися, і були вимушені прийняти іслам, щоб залишитися в Криму. Такі факти засвідчені: у с. Біюк-Узень-Баш [Серафимов 1901, 7], с. Керменчик [Бертьє-Делагард 1899; Маркевич 1910, 541]; сс. Ускут, Ламбат і Варнутка [Кондараки 1875]. Ці факти не є дивними, оскільки в гірських селах Криму були дуже поширені міжконфесійні шлюби, про що свідчать документи судійських рішень, опубліковані ще в позаминулому сторіччі [Маркевич 1910, 529–531; Лашков 1887, 14–15].

Нарешті, в рапортах від 16 вересня 1778 р. Потьомкіну і 18 вересня Рум'янцеву Суворов повідомляв: “Вывод крымских христиан кончен. Обоего пола отправилось в Азовскую губернию 31 098 душ” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 276; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 370–371; Дубровин 1885, 710]. Єдині, хто зміг залишитися в Криму без перешкод, були греки – давні жителі Керчі і Єні-Кале, оскільки ці два міста вже де-юре були під владою Російської імперії згідно із домовленостями в Кучук-Кайнарджи. Після виходу християн обурення серед татар продовжувалося і виявлялося у різних формах. Так, кримський уряд у проханні до російського уряду від 28 вересня 1778 р., вказавши на великий розлад у громадських справах і на розорення населення після оголошення незалежності Кримського ханства,

скаржився на виселення християн [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 417–417 зв.]. Про це писали ханські урядовці й у проханні до хана від того ж 28 вересня. Вони заявляли, що з листа Рум'янцева, якого оголосив хан, видно, що згідно з розпорядженням російського уряду з Криму могли виселятися тільки християни, які добровільно того побажали. Проте місцеві воєначальники, порушуючи цей наказ, насильно висилали не тільки підданих, але й християн-бранців, яких татари купували за власні гроші, чим спричинили значні збитки останнім: “Ваше Величество свидетель тому, что и по получении от его сиятельства вышепомянутого генерал-фельдмаршала письма, воєначальники, попередньому, насильно людей высылали, причиняя нам несносную обиду и разорение” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 21; Дубровин 1885, 747]. Урядовці попереджували, що якщо така тактика буде тривати до наступного року [1779 р. – *авт.*], то, маючи на увазі вже спричинені збитки, “едва ли два человека в сей области останутся, а потому можем ли называться вольными и независимыми, когда так с нами поступают” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 21–23; Дубровин 1885, 747–748]. Урядовці прохали хана повідомити російський двір про таке становище. Внаслідок цього, хан у двох листах до П. Рум'янцева від 28 вересня прохав виклопотати грамоту Катерини II для заспокоєння народу, невдоволеного діями російського уряду [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 24–24 зв.; Дубровин 1885, 749–750].

Коли вивід християн завершувався, два депутати від татарської громади Салтан-Махмет Мурза та Махмет-Шах Мурза були відправлені до Петербурга зі скаргою на вчинки російської влади. Вони подали Катерині II заяву кримських урядовців відносно виселення християн. Кримські депутати під час свого перебування в Петербурзі користувались великою повагою з боку російського двору. Їх всіляко обдаровували і заспокоювали – депутати залишалися там майже півроку і тільки 16 березня 1779 р. повернулися до Криму. На подарунки самим депутатам і на їхнє утримання з коштів Колегії іноземних справ було витрачено 8745 руб. 86 коп. [Дубровин 1887, 73–75]. За дорученням імператриці граф М. І. Панин, який очолював Колегію іноземних справ, у листі до членів кримської громадськості від 20 листопада 1778 р. дав таку

відповідь від імені російського двора: що він і далі буде дбати про збереження татарським народом дарованої волі, безпеки та майнових привілеїв. Відношення ж російського уряду до християн Криму, за думкою Паніна, зовсім не порушило його поваги до місцевої громадськості. Причиною переселення християн були безладдя, котрі мали місце в Криму, і християни, за його словами, щоб зберегти своє життя, вимушені були звернутися за захистом зброєю з боку Російської імперії. У зв'язку з такими обставинами ні християнський закон, ні людяність російської імператриці не могли позбавити допомоги одновірній з Російською імперією народ [Дубровин 1885, 895–897]. Він запевнив, що всі збитки, які були завдані татарам через переселення християн – колишніх рабів і бранців – будуть відшкодовані [Дубровин 1885, 897–898]. З огляду на те, що хан через вивід християн позбувся своїх прибутків, імператриця надіслала йому 50 000 крб. Таку ж суму одержали інші близькі до нього особи [Судиенко 1875, 107–108; Дубровин 1887, 157–158].

Проте ці “заколисування” кримських депутатів і уряду швидко скінчилися. 8 березня 1779 р. Панін висловив своє негативне ставлення до прохання кримського уряду мати при царському дворі свого резидента. У листі від 9 березня 1779 р. до ханського уряду він підкреслив, що вивід християн був пов'язаний з обставинами, що склалися [Дубровин 1887, 63–66]. Того ж дня у листі до татарської громади він підкреслив, що в окремій грамоті про незалежність Кримського ханства немає потреби, тому що це підтверджено іншими документами Російської імперії. Командувачам російськими військами в Криму наказувалося не втручатися у внутрішні справи ханства. Заселення ж півострова новими переселенцями – це внутрішня справа ханства. Російська імперія не заперечувала існування резидентства ханства при своєму дворі, але це питання повинно було вирішитися після врегулювання відносин Російської імперії з османами [Дубровин 1887, 66–68]. А тим часом російські можновладці продовжували створювати проекти остаточного вирішення “кримського питання” через анексію півострова, про що свідчать документи із особистого архіву В. С. Попова – довіреної особи Г. О. Потьомкіна [Вернадский 1919, 111–126].

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що переселення християн із Криму здійснювалося виключно з ініціативи російського уряду. Очевидно, що рішення про переселення приймалося поспіхом, оскільки, як показали подальші події, до такого переселення ніхто не був готовий. Спочатку для поселення пропонувалися Новоросійська і Азовська губернії, потім виявилось, що християни будуть переселені тільки в Азовську, бо площі, які спочатку виділили, виявилися зайнятими. Переселення супроводжувалося браком найнеобхіднішого, неймовірними труднощами в місцях для зимівлі, що призвело до значної смертності переселенців.

Посилання на звернення митрополита Ігнатія до Священного Синоду у 1771 р. дослідників, які вважають, що переселення було ініційовано самими греками, є некоректним. Це звернення було пов'язане з фактичною окупацією півострова Російською імперією під час першої російсько-турецької війни, і готовністю прийняти російське підданство та бажанням митрополита залишитися головою своєї пастви, якщо Крим буде анексований. Ні про яке переселення греків, як доводить текст документа, там мова не йшла.

Безперервні змагання між двома імперіями за протекторат над Кримським ханством, у які було втягнуто переселених 1775 р. у Керч і Єні-Кале грецьких волонтерів із Пелопоннесу і Додеканісу, і надзвичайно жорстоке придушення ними за наказом російських воєначальників татарського повстання проти проросійської політики хана Шагін-Гірея, призвело до погіршення міжконфесійної і, як наслідок, міжетнічної ситуації в гірських селах Криму, де традиційно мирно співіснували татари з місцевими греками і караїмами. Цим скористалися російські можновладці, щоб під приводом захисту від можливої помсти всім грекам півострова, як одновірцям росіян, що можуть здійснити кримські татари або новий османський десант після виходу з Криму російських військ, почати організовувати переселення християн. Причому це переселення було запропоноване не тільки грекам, а й вірменам, волохам і грузинам. Воно було надзвичайно вигідно Російській імперії з економічних, а також і політичних причин, адже на той час вона активно займалася

питанням колонізації нових земель і просуванням до Чорноморських портів. Проте російський уряд прагматично приховував ці причини і запевняв, що переселення пов'язане виключно з піклуванням Катерини II про безпеку, захист і процвітання одновірців, і що ініціатива переселення виходить не з кабінетів можновладців, а від християнської громади Криму. Наведені документи свідчать про протилежне.

Незрозуміло з документів, наскільки реальною була загроза для християнського населення з боку татар і турків. Самі християни такої загрози не відчували. За винятком тієї частини греків, які, якщо вірити документам, “злившись” з російським військом (ймовірно саме з військовослужбовцями Грецького полку, що був розквартирований у Керчі та Єні-Кале), займалися пограбуваннями та насильством над кримськими татарами, греками і караїмами [Рабби-Азарья... 1856] під час придушення повстання. Саме ця частина греків виступили активними агітаторами переселення до Російської імперії. Основна маса християн, в тому числі греків, не брали участі в цих погромах, і вини за собою не відчували. Тому цим агітаторам доводилося брехати і залякувати людей, наприклад, вигадками про те, що хан уступив християн імператриці, і якщо вони відмовляться переселятися, то будуть суворо покарані з боку як хана, так і російських військових.

Отже, оскільки погроза життю кримських християн була не явною, а скоріше уявною, для того, щоб здійснити переселення християн, їх доводилося вмовляти, обіцяти всілякі пільги, вводити в оману, залякувати, погрожувати, давати хабарі духовенству, щоб воно активно вмовляло людей переселятися, і ханським чиновникам, щоб не перешкождали переселенню. Незважаючи на те, що переселення ззовні відбувалося добровільно, вочевидь християни піддалися сильному психологічному тиску. Документи свідчать, що мали місце і методи фізичного насильства, але вони не набули таких масштабів, як психологічні. Більша частина переселенців виходили з Криму добровільно, оскільки спокусилися на неймовірні можливості та пільги, що були обіцяні російською владою, а також великі земельні наділи, які землероби могли отримати безкоштовно в приазовських степах. Але частина християн не бажала переселятися. Це проявилось в

офіційних зверненнях до місцевої кримської влади і хана; у фізичному спротиві деяких вірмен і греків російським військовим, які під гаслом захисту християн під час переселення від татар, фактично під дулами зброї, а декого й у кайданках, виводили з Криму; у відмові переселятися навіть попри загрозу залишитися без священників. Як крайній захід дехто з греків приймав рішення перейти в іслам. Водночас документи свідчать про те, що дехто з кримських татар мав бажання прийняти християнство й переселитися разом із греками, що було не дивно, оскільки в гірських кримських селах традиційно були поширені міжконфесійні шлюби, й родичі воліли або жити в Криму, або переселятися разом.

Документи свідчать про те, що виселення християн призвело до загострення суспільно-політичної ситуації на півострові і сприймалося кримськими татарами як недопустиме втручання у внутрішні справи Кримського ханства, якому Російська імперія гарантувала самостійність, незалежність і майнову недоторканність. Але через присутність на півострові російських військ вони не могли цьому нічого протиставити, окрім листів-прохань до російських чиновників і Катерини II. Переселення християн можна вважати предтечею майбутньої анексії Криму, яка сталася п'ять років потому. Таким чином, документи ще раз підтверджують, що втручання сильних держав у справи слабших під егідою захисту якоїсь частини населення є лише приводом для розширення своєї державної території чи сфери впливу.

ЛІТЕРАТУРА

А. У-ца. Воспоминания крымского ветерана о Суворове и некоторых обстоятельствах того времени // **Отечественные записки.** 1847. Т. 52. № 5–6.

Александрович (Гончаренко А. А.). **Краткий обзор Мариупольского уезда.** Мариуполь, 1884.

Араджиони М. А. **Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.).** Симферополь, 1999.

Араджиони М. А. К вопросу об основных и подсобных занятиях греков Южного Крыма в середине XVIII в. // **Материалы**

по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 2003. Вып. 10.

Арадджиони М. А. Эмиграция греков на Украину в XVI – первой трети XIX вв. // **Греко-славянское духовное единство.** Донецк, 1993.

Архів зовнішньої політики Росії (АЗПР), ф. 132/2, спр. 252, арк. 442–422 об.

АЗПР, ф. 123/2, спр. 254/46, арк. 33.

Архив князя Воронцова. Москва, 1880. Кн. 24.

Ариш Г. Л. Греческая эмиграция в Россию конце XVIII – начале XIX вв. // **Советская этнография.** 1967. № 3.

Ариш Г. Л. **Этеристское движение в России.** Москва, 1970.

Бертье-Делагард А. Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // **Известия Таврической ученой архивной комиссии.** Симферополь, 1920. Вып. 57.

Бертье-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму. Мнимое тысячелетие // **Записки Одесского общества истории и древностей.** 1910. Т. 28.

Бертье-Делагард А. Л. **Керменчик (Крымская глушь).** Одесса, 1899.

Бочкарева С. И., Вяземская Е. К. Россия и Балканы в XVIII – начале XIX вв. // **Балканские исследования.** Москва, 1979. Вып. 5.

Вернадский Г. В. Записки о необходимости присоединения Крыма к России (из Тавельского архива В. С. Попова) // **Известия Таврической ученой архивной комиссии.** 1919. Вып. 56.

Возгрин В. Е. **Исторические судьбы крымских татар.** Москва, 1992.

Вяземская Е. К., Данченко С. И. Русско-греческие отношения в трудах советских историков // **Балканские исследования.** Москва, 1989. Вып. 11.

Гавриил, архиеп. (В. Ф. Розанов). Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый // **Сочинения Гавриила, архиепископа Тверского и Кашинского.** Москва, 1854. Ч. 2. Отд. 1.

Гавриил, архиеп. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // **Записки Одесского общества истории и древностей.** 1844. Т. 1.

Гедьо А. В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2001а.

Гедьо А. В. Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р. // Український історичний журнал. 2001б. № 1.

Гозадинов И. И. По поводу одной старой рукописи // Русская старина. 1915. Т. 163.

Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії: Документи, матеріали, карти / Авт.: М. Дмитрієнко, В. Томазов, О. Ясь та ін. Київ, 2000.

Григорович В. И. Собрание сочинений. 1864–1876. Одесса, 1916.

Дейников Р. Т. От вассального ханства Османской империи до Таврической губернии в составе России // Отечественная история. 1999. № 5.

Джуха И. Г. Одиссея мариупольских греков. Очерки истории. Вологда, 1993.

Дружинина Е. И. Кучук-Кайнарджийский мир 1774 г. Москва, 1955.

Дружинина Е. И. Северное Причерноморье. 1775–1800 гг. Москва, 1959.

Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции, донесения. Санкт-Петербург, 1885. Т. 2.

Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения: [В 4-х т.]. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1885–1889. Т. 3: 1779–1780 гг. 1887.

Загоровский Е. А. Военная колонизация Новороссии при Потемкине. Одесса, 1913.

Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського (ІР ЦНБ), ф. Х, спр. 4488, арк. 4 зв. – 6 зв.

ІР ЦНБ, ф. Х, спр. 14773, арк. 1–91.

Калоеров С. А. Документы по истории греков Приазовья: в 4 т. Т. 1: От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652–1783). Донецк, 2008.

Кондараки В. Х. Основание крымских колоний со времен императрицы Екатерины II // Одесский вестник. 1857. № 79.

Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма. Санкт-Петербург, 1875. Ч. 8.

Коробков Н. М. **Фельдмаршал П. Румянцев-Задунайский**. Москва, 1944.

Костан К. **З літератури мариупільських греків**. Харків, 1932.

Латышев В. В. К начальной истории города Мариуполя // **Записки Одесского общества истории и древностей**. Одесса, 1915. Т. 32.

Лашков Ф. **Шагин-Гірей, последний крымский хан**. Киев, 1886.

Мазур П. И. Расправа // **Голос Украины**. 24.02.1993. № 35.

Мариуполь и его окрестности: отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии / под ред. Г. И. Тимошевого. Мариуполь, 1892.

Маркевич А. И. К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества // **Таврический церковно-общественный вестник**. 1910. № 11.

Миллер Д. П. **Заселение Новороссийского края и Потемкин**. Харьков, 1895.

Мурзакевич Н. Н. О заселении Новороссийского края // **Одесский вестник**. 1836. № 1, 15–16.

Мурзакевич Н. Н. Отвод земли грекам, переселенным из Крыма к Азовскому морю // **Записки Одесского общества истории и древностей**. 1865. Т. 4.

Наулко В. И. Современный этнический состав населения Украинской ССР // **Советская этнография**. 1963. № 5.

Петренко В. И., Авраменко В. А. Заселение Приазовья (Мариупольщины) греками // **Летопись Донбасса**. Донецк, 1992.

Петрушевский А. Ф. **Генералисимус князь Суворов: в 3 томах**. Санкт-Петербург, 1884. Т. 1.

Писаревский Г. Г. **Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам)**. Москва, 1909.

Письма А. В. Суворова к кн. Потемкину // **Архив кн. Воронцова**. Москва, 1880. Кн. 24.

Письма и бумаги Суворова: в 2 т. Т.1. Письма 1764–1781 / Объяснил и прим. снабдил В. Алексеев. Пг., 1916.

Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года [далі ПСЗ]. 1830. 1-е собрание: “Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии”, Т. 16.

Рабби-Азарья, сын Илии. События, случившиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей хана // **Временник Общества истории и древностей Российских.** 1856. Кн. 24.

Російський державний архів давніх актів (РДАДА), ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 12, арк. 381, 473.

РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 335–341, 350, 352–353, 365–365 зв., 367, 370–371, 417–417 зв., 471, 473.

РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 800, арк. 1–1 зв., 3–3 зв.

Російський державний військово-історичний архів (РДВІА), ф. ВУА, спр. 186, арк. 10–11, 12.

РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 162–162 зв., 164, 165, 167, 168, 172–173, 276.

РДВІА, ф. ВУА, спр. 209, арк. 55–55 зв.

РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 21–23, 24–24 зв., 25–25 зв., 27, 29, 30–30 зв., 33, 35, 37–40.

РДВІА, ф. ВУА, спр. 213, арк. 315 зв.

Сакович П. М. **Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Прозоровского, Суворова и Бринка с 1775–1780 г.** Москва, 1858а. Ч. 1.

Сакович П. М. **Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Прозоровского, Суворова и Бринка с 1775–1780 г.** Москва, 1858б. Ч. 2.

Сакович П. М. **Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Прозоровского, Суворова и Бринка с 1775–1780 г.** Москва, 1858в. Ч. 3.

Сафонов С. **Остатки греческих легионов в России или Нынешнее население Балаклавы // Записки Одесского общества истории и древностей.** 1844. Т. 1.

Серафимов С. **Воспоминания о преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) архиепископе Херсонском и Таврическом, а потом Тверском и Кашинском.** Одесса, 1859.

Серафимов С. А. **Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму // Записки Одесского общества истории и древностей.** Одесса, 1865. Т. 6.

Серафимов С. А. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря. 2-е изд. Екатеринослав, 1901.

Серафимов С. А. Сборник материалов Гавриила // Записки Одесского общества истории и древностей. 1868. Т. 7.

Скальковский А. А. Занятие Крыма в 1783 г. (Материалы для истории Новороссийского края) // Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1841. Ч. XXX. Отд. 2.

Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края в 2-х частях. Одесса, 1850. Ч. 1.

Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края в 2-х частях. Одесса, 1853. Ч. 2.

Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1731–1823). Часть 1 (1730–1796). Одесса, 1836.

Смирнов В. Д. Записки Мухаммеда Неджати-эфенди, турецкого пленного в России в 1771–1775 гг. // Русская старина. 1894. Т. 81. № 3.

Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. Санкт-Петербург: [в Унив. тип. в Казани], 1887.

Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России // Записки Одесского общества истории и древностей. 1889. Т. XV.

Соколов І. І. З історії колонізації Маріупольщини (еміграція на Маріупольщину греків з Криму 1778-го року) // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. Київ, 2006. Вип. 4, Кн. 2.

Соловьев С. М. История России с древнейших времен в 15 книгах (1959–1966). Москва, 1966. Кн. 15 (Том 29).

Суворов А. В. Письма. Москва, 1986.

Судиенко М. О. Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского (1777–1786) // Чтения Общества истории и древностей Российских. 1875. Т. 4.

Судиенко М. О. Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского (1777–1786) // Чтения Общества истории и древностей Российских. 1876. Т. 1.

Тиктопуло Я. Мираж Царьграда // Родина. 1991. № 11–12.

Тунманн. Крымское ханство. Симферополь, 1991.

Усенко П. Г. **Маріуполь: грецьке забарвлення українського Надазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.).** Київ, 2014.

Феодосий (Макаревский А. Г.). **Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII ст. Вып. 2** Екатеринослав, 1880.

Хартахай Ф. Игнатий, митрополит Готфийский и Кафайский // **Иллюстрация.** Санкт-Петербург, 1861. № 171 (1 июня).

Хартахай Ф. А. **Христианство в Крыму.** Симферополь, 1867.

Щебальский П. К. Потемкин и заселение Новороссийского края // **Сборник антропологических и этнографических статей о России.** Москва, 1868.

Якубова Л. Д. **Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років XX ст.** Київ, 1999.

Ялі С. Г. **Греки в УРСР.** Харків, 1931.

Ялі С. Г. До історії грецької колонізації на Україні // **Краснзнавство.** 1928. Ч. 6–10.

REFERENCES

A. U-tsa (1847), “Vospominaniya krymskogo veterana o Suvorove i nekotorykh obshchayatel'stvakh togo vremeni”, *Otechestvennyye zapiski*, Vol. 52. No. 5–6, pp. 147–151. (In Russian).

Aleksandrovich (Goncharenko A. A.) (1884), *Kratkiy obzor Mariupol'skogo uyezda*, Tip. A. A. Frantova, Mariupol', 116 p. (In Russian).

Aradzhioni M. A. (1999), *Greki Kryma i Priazov'ya: istoriya izucheniya i istoriografiya etnicheskoy istorii i kul'tury (80-e gg. XVIII v. – 90-e gg. XX v.)*, Izdat. dom “Amena”, Simferopol', 132 p. (In Russian).

Aradzhioni M. A. (2003), “K voprosu ob osnovnykh i podsobnykh zanyatiyakh grekov Yuzhnogo Kryma v seredine XVIII v.”, *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, Simferopol', Vyp. 10, pp. 667–682. (In Russian).

Aradzhioni M. A. (1993), “Emigratsiya grekov na Ukrainu v XVI – pervoy treti XIX vv.”, in *Greko-slavyanskoye dukhovnoye edinstvo*, Redaktsionno-izdatel'skiy otdel Donetskogo oblastnogo upravleniya po pechati, Donetsk, pp. 61–75. (In Russian).

Arkhir zovnishn'oyi polityky Rosiyi (AZPR), f. 132/2, spr. 252, ark. 442–422 zv. (In Ukrainian).

AZPR, f. 123/2, spr. 254/46, ark. 33. (In Ukrainian).

Arkhir knyazy Vorontsova (1880), Tipografiya A. I. Mamontova, Moskva, Kn. 24. 424 p. (In Russian).

Arsh G. L. (1967), “Grecheskaya emigratsiya v Rossiyu v kontse XVIII – nachale XIX vv.” in *Sovetskaya etnografiya*, No. 3, pp. 85–92. (In Russian).

Arsh G. L. (1970), *Eteristskoye dvizheniye v Rossii*, Nauka, Moskva, 372 p. (In Russian).

Bert'ye-Delagard A. L. (1920), “Issledovaniye nekotorykh nedoumennykh voprosov srednevekov'ya v Tavride”, in *Izvestiya Tavricheskoy uchenoy arkhivnoy komissii*, Simferopol', Vyp. 57, pp. 1–135. (In Russian).

Bert'ye-Delagard A. L. (1910), “K istorii khristianstva v Krymu. Mnimoye tysyacheletiyе”, in *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 28, pp. 1–108. (In Russian).

Bert'ye-Delagard A. L. (1899), *Kermenchik (Krymskaya glush')*, B.i., Odessa, 48 p. (In Russian).

Bochkareva S. I. and Vyazemskaya E. K. (1979), “Rossiya i Balkany v XVIII – nachale XIX vv.”, *Balkanskiye issledovaniya*, Nauka, Moskva, Vyp. 5, pp. 41–79. (In Russian).

Vernadskiy G. V. (1919), “Zapiski o neobkhdimosti prisoyedeniya Kryma k Rossii (iz Tavel'skogo arkhiva V. S. Popova)”, in *Izvestiya Tavricheskoy uchenoy arkhivnoy komissii*, Vyp. 56, pp. 111–126. (In Russian).

Vozgrin V. E. (1992), *Istoricheskiye sud'by krymskikh tatar*, Mysl', Moskva, 446 p. (In Russian).

Vyazemskaya E. K. and Danchenko S. I. (1989), “Russko-grecheskiye otnosheniya v trudakh sovetskikh istorikov”, *Balkanskiye issledovaniya*, Nauka, Moskva, Vyp. 11, pp. 226–242. (In Russian).

Gavriil, arkhiep. (V. F. Rozanov) (1854), “Otryvok povestvovaniya o Novorossiyskom kraye iz original'nykh istochnikov pocherpnuty”, in *Sochineniya Gavriila, arkhiepiskopa Tverskogo i Kashinskogo*, Moskva, Part 2, Otd. 1, pp. 103–180. (In Russian).

Gavriil, arkhiep. (1844), “Pereseleniye grekov iz Kryma v Azovskuyu guberniyu i osnovaniye Gotfiyskoy i Kafiyiskoy eparkhii”

Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey, Vol. 1, pp. 197–204. (In Russian).

Hed'o A. V. (2001a), *Dzherela z istoriyi hrekiv Pivnichnoho Pryazov'ya (kinets' XVIII – pochatok XX st.)*, Kyiv. (In Ukrainian).

Hed'o A. V. (2001b), “Pereselennya hrekiv z Krymu do Pryazov'ya u 1778 r.”, *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*, No. 1, pp. 73–84. (In Ukrainian).

Gozadinov I. I. (1915), “Po povodu odnoy staroy rukopisi”, in *Russkaya starina*, Vol. 163, pp. 111–131. (In Russian).

Hreky na ukrayins'kykh terenakh: Narysy z etnichnoyi istoriyi: Dokumenty, materialy, karty (2000), Avt.: M. Dmytriyenko, V. Tomazov, O. Yas' ta in., Lybid', Kyiv, 488 p. (In Ukrainian).

Grigorovich V. I. (1916), *Sobraniye sochineniy. 1864–1876*, “Ekonomicheskaya” tipografiya, Odessa, 450 p. (In Russian).

Deynikov R. T. (1999), “Ot vassal'nogo khanstva Osmanskoj imperii do Tavricheskoy gubernii v sostave Rossii”, *Otechestvennaya istoriya*, No. 5, p. 82. (In Russian).

Dzhukha I. G. (1993), *Odisseya mariupol'skikh grekov. Ocherki istorii*, LiS, Vologda, 160 p. (In Russian).

Druzhinina E. I. (1955), *Kuchuk-Kaynardzhiyskiy mir 1774 g.*, Nauka, Moskva, 368 p. (In Russian).

Druzhinina E. I. (1959), *Severnoye Prichernomor'ye. 1775–1800 gg.*, Nauka, Moskva, 280 p. (In Russian).

Dubrovin N. F. (1885), *Prisoyedineniye Kryma k Rossii*, Reskripty, pis'ma, relyatsii, doneseniya, Tip. Imp. Akad. nauk, Sankt-Peterburg, Vol. 2, 924 p. (In Russian).

Dubrovin N. F. (1887), *Prisoyedineniye Kryma k Rossii: Reskripty, pis'ma, relyatsii i doneseniya: [V 4-kh t.]*, Tip. Imp. Akad. nauk, Sankt-Peterburg, 1885–1889, Vol. 3: 1779–1780 gg., XXII, 741 p. (In Russian).

Zagorovskiy E. A. (1913), *Voyennaya kolonizatsiya Novorossii pri Potemkine*, “Ekonomicheskaya” tip., Odessa, 34 p. (In Russian).

Instytut rukopysu Tsentral'noyi naukovoyi biblioteky im. V. Ver-nads'koho (IR TsNB), f. X, spr. 4488, ark. 4 zv. – 6 zv. (In Ukrainian).

IR TsNB, f. X. spr. 14773, ark. 1–91. (In Ukrainian).

Kaloyerov S. A. (2008), *Dokumenty po istorii grekov Priazov'ya: v 4 t. T. 1: Ot Kryma do Mariupol'skogo grecheskogo okruga*

(1652–1783), ООО “Yugo-Vostok, Ltd”, Donetsk, 640 p. (In Russian).

Kondaraki V. Kh. (1857), “Osnovaniye krymskikh koloniy so vremen imperatritsy Ekateriny II”, *Odesskiy vestnik*, No. 79, pp. 389–390. (In Russian).

Kondaraki V. Kh. (1875), *Universal'noye opisaniye Kryma*, tip. V. Vellinga, Sankt-Peterburg, Part 8, 127 p. (In Russian).

Korobkov N. M. (1944), *Fel'dmarshal P. Rummyantsev-Zadunayskiy*, Gospolitizdat, Moskva. (In Russian).

Kostan K. (1932), *Z literatury mariupil's'kykh hrekiv*, RUKh, Kharkiv, 168 p. (In Ukrainian).

Latyshev V. V. (1915), “K nachal'noy istorii goroda Mariupolya”, *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Odessa, Vol. 32, pp. 3–25. (In Russian).

Lashkov F. (1886), *Shagin-Geray, posledniy krymskiy khan*, Tip. A. Davidenko, Kiev. (In Russian).

Mazur P. I. (1993), “Rasprava”, *Golos Ukrainy*, 24.02.1993, No. 35, p. 3. (In Russian).

Mariupol' i ego okrestnosti: otchet ob uchebnykh ekskursiyakh Mariupol'skoy Aleksandrovskey gimnazii (1892), G. I. Timoshevskogo (Ed.), Tipo-Litografiya A. A. Frantova, Mariupol', pp. 55, 461, VIII. (In Russian).

Markevich A. I. (1910), “K voprosu o polozhenii khristian v Krymu vo vremya tatarskogo vladychestva”, *Tavrisheskiy tserkovno-obshchestvennyy vestnik*, No. 11, pp. 516–543. (In Russian).

Miller D. P. (1895), *Zaseleniye Novorossiyskogo kraya i Potemkin, Khar'k. o-vo rasprostraneniya v narode gramotnosti*, Khar'kov. (In Russian).

Murzakevich N. N. (1836), “O zaselenii Novorossiyskogo kraya”, *Odesskiy vestnik*, No. 1, 15–16, pp. 9–12, 174–176, 186–188. (In Russian).

Murzakevich N. N. (1865), “Otvod zemli grekam, pereselennym iz Kryma k Azovskomu moryu”, *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 4, pp. 359–363. (In Russian).

Naulko V. I. (1963), “Sovremennyy etnicheskiy sostav naseleniya Ukrainskoy SSR”, *Sovetskaya etnografiya*, No. 5, pp. 46–59. (In Russian).

Petrenko V. I. and Avramenko V. A. (1992), “Zaseleniye Priazov’ya (Mariupol’shchiny) grekami”, in *Letopis’ Donbassa*, B.i., Donetsk, pp. 20–22. (In Russian).

Petrushevskiy A. F. (1884), *Generalisimus knyaz’ Suvorov*: v 3 tomakh, Tip. M. M. Stasyulevicha, Sankt-Peterburg, Vol. 1, 486 p. (In Russian).

Pisarevskiy G. G. (1909), *Iz istorii inostrannoy kolonizatsii v Rossii v XVIII v. (po neizdannym arkhivnym dokumentam)*, Pechatnya A. I. Snegirevoy, Moskva, 340 p. (In Russian).

Pis’ma A. V. (1880), “Suvorova k kn. Potemkinu”, in *Arkhiv kn. Vorontsova*, Moskva, Kn. 24, pp. 283–316. (In Russian).

Pis’ma i bumagi Suvorova (1916): v 2 t. Vol. 1. Pis’ma 1764–1781, Ob’yasnil i prim. snabdil V. Alekseyev, Pg. (In Russian).

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii, s 1649 goda [dali PSZ] (1830), 1-e sobraniye: “Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii”, Vol. 16, pp. 126–127, 287–289, 657–668. (In Russian).

Rabbi-Azar’ya, syn Ilii (1856), “Sobytiya, sluchivshiyesya v Krymu v tsarstvovaniye Shagin-Girey khana”, *Vremennik Obshchestva istorii i drevnostey Rossiyskikh*, Kn. 24, pp. 101–131. (In Russian).

Rosiys’kyy derzhavnyy arkhiv davnikh aktiv (RDADA), f. 16, op. 1, spr. 588, ch. 12, ark. 381, 473. (In Russian).

RDADA, f. 16, op. 1, spr. 588, ch. 13, ark. 335–341, 350, 352–353, 365–365 zv., 367, 370–371, 417–417 zv., 471, 473. (In Russian).

RDADA, f. 16, op. 1, spr. 800, ark. 1–1 zv., 3–3 zv. (In Russian).

Rosiys’kyy derzhavnyy viys’kovo-istorychnyy arkhiv (RDVIA), f. VUA, cpr. 186, ark. 10–11, 12. (In Russian).

RDVIA, f. VUA, spr. 208, ark. 162–162 zv., 164, 165, 167, 168, 172–173, 276. (In Russian).

RDVIA, f. VUA, spr. 209, ark. 55–55 zv. (In Russian).

RDVIA, f. VUA, spr. 211, ark. 21–23, 24–24 zv., 25–25 zv., 27, 29, 30–30 zv., 33, 35, 37–40. (In Russian).

RDVIA, f. VUA, spr. 213, ark. 315 zv. (In Russian).

Sakovich P. M. (1858a), *Istoricheskiy obzor deyatel’nosti grafa Rumyantseva-Zadunayskogo i ego sotrudnikov: knyazya Prozorovskogo, Suvorova i Brinka s 1775–1780 g.*, Moskva, Part 1, 80 p. (In Russian).

Sakovich P. M. (1858b), *Istoricheskiy obzor deyatel'nosti grafa Rumyantseva-Zadunayskogo i ego sotrudnikov: knyazy Prozorovskogo, Suvorova i Brinka s 1775–1780 g.*, Moskva, Part 2, 90 p. (In Russian).

Sakovich P. M. (1858v), *Istoricheskiy obzor deyatel'nosti grafa Rumyantseva-Zadunayskogo i ego sotrudnikov: knyazy Prozorovskogo, Suvorova i Brinka s 1775–1780 g.*, Moskva, Part 3, 86 p. (In Russian).

Safonov S. (1844), “Ostatki grecheskikh legionov v Rossii ili Nyneshneye naseleniye Balaklavy”, *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 1, pp. 205–236. (In Russian).

Serafimov S. (1859), *Vospominaniya o preosvyashchennom Gavriile, pervom (v Odesse) arkhiepiskope Khersonskom i Tavricheskom, a potom Tverskom i Kashinskom*, Tip. L. Nitche, Odessa, 84 p. (In Russian).

Serafimov S. A. (1865), “Zametki iz arkhiva Gotfiyskoy eparkhii v Krymu”, *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Odessa, Vol. 6, pp. 591–595. (In Russian).

Serafimov S. A. (1901), *Krymskiye khristiane (greki) na severnykh beregakh Azovskogo moray*, 2-e izd., tip. Bratstva sv. Vladimira, Ekaterinoslav, 46 p. (In Russian).

Serafimov S. A. (1868), “Sbornik materialov Gavriila”, *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 7, pp. 305–319. (In Russian).

Skal'kovskiy A. A. (1841), “Zanyatiye Kryma v 1783 g. (Materialy dlya istorii Novorossiyskogo kraya)”, *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, Sankt-Peterburg, Part XXX, Otd. 2, pp. 1–44. (In Russian).

Skal'kovskiy A. A. (1850), *Opyt statisticheskogo opisaniya Novorossiyskogo kraya v 2-kh chastyakh*, v tipografii L. Nitche, Odessa, Part 1, 364 p. (In Russian).

Skal'kovskiy A. A. (1853), *Opyt statisticheskogo opisaniya Novorossiyskogo kraya v 2-kh chastyakh*, v tipografii L. Nitche, Odessa, Part 2, 552 p. (In Russian).

Skal'kovskiy A. A. (1836), *Khronologicheskoye obozreniye istorii Novorossiyskogo kraya (1731–1823)*, Part 1 (1730–1796), Gorodskaya tipografiya, Odessa, 294 p. (In Russian).

Smirnov V. D. (1894), *Zapiski Mukhammeda Nedzhati-efendi, turetskogo plennogo v Rossii v 1771–1775 gg.*, *Russkaya starina*, Vol. 81, No. 3, pp. 113–134. (In Russian).

Smirnov V. D. (1887), *Krymskoye khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoj Porty do nachala XVIII v.*, v Univ. tip. v Kazani, Sankt-Peterburg, 772 p. (In Russian).

Smirnov V. D. (1889), “Krymskoye khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoj Porty v XVIII v. do prisoyedineniya ego k Rossii”, *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. XV, pp. 152–403. (In Russian).

Sokolov I. I. (2006), “Z istoriyi kolonizatsiyi Mariupol’shchyny (emihratsiya na Mariupol’shchynu hrekiv z Krymu 1778-ho roku)”, *Zapysky Istoryko-filolohichnoho tovarystva Andriya Bilets’koho*, Kyiv, Vyp. 4, Kn. 2, pp. 192–211. (In Ukrainian).

Solov’yev S. M. (1966), *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen v 15 knigakh (1959–1966)*, Mysl’, Moskva, Kn. 15 (Vol. 29), 774 p. (In Russian).

Suvorov A. V. (1986), *Pis’ma*, Nauka, Moskva, 808 p. (In Russian).

Sudiyenko M. O. (1875), “Arkhiv voyenno-pokhodnoy kantselyarii grafa P. A. Rumyantseva-Zadunayskogo (1777–1786)”, in *Chteniya Obshchestva istorii i drevnostey Rosiyskikh*, Vol. 4, pp. 1–112. (In Russian).

Sudiyenko M. O. (1876), “Arkhiv voyenno-pokhodnoy kantselyarii grafa P. A. Rumyantseva-Zadunayskogo (1777–1786)”, in *Chteniya Obshchestva istorii i drevnostey Rosiyskikh*, Vol. 1, pp. 113–240. (In Russian).

Tiktopulo Ya. (1991), “Mirazh TSar’grada”, *Rodina*, No. 11–12, pp. 57–60. (In Russian).

Tunmann (1991), *Krymskoye khanstvo*, Tavriya, Simferopol’, 104 p. (In Russian).

Usenko P. H. (2014), *Mariupol’: hrets’ke zabarvlennya ukrayins’koho Nadazov’ya (kinets’ XVIII – pochatok XX st.)*, Instytut istoriyi NANU, Kyiv, 108 p. (In Ukrainian).

Feodosiy (Makarevskiy A. G.) (1880), *Materialy dlya istoriko-statisticheskogo opisaniya Ekaterinoslavskoy eparkhii. TSerkvi i prik-*

hody proshedshego XVIII st., Вып. 2, тип. Ya. M. Chaussskogo, Ekaterinoslav, 374 p. (In Russian).

Khartakhay F. (1861), “Ignatiy, mitropolit Gotfliyskiy i Kafayskiy”, *Illyustratsiya*, Sankt-Peterburg, No. 171 (1 iyunya), pp. 321–322. (In Russian).

Khartakhay F. A. (1867), *Khristianstvo v Krymu*, Simferopol’, 70 p. (In Russian).

Shchebal’skiy P. K. (1868), “Potemkin i zaseleniye Novorossiyskogo kraya”, in *Sbornik antropologicheskikh i etnograficheskikh statey o Rossii*, Moskva, pp. 130–143. (In Russian).

Yakubova L. D. (1999), *Mariupol’s’ki hreky (etnichna istoriya): 1778 r. – pochatok 30-kh rokiv XX st.*, In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, Kyiv, 331 p. (In Ukrainian).

Yali S. H. (1931), *Hreky v URSR*, Tsentrizdat narodov SRSR, Kharkiv, 216 p. (In Ukrainian).

Yali S. H. (1928), “Do istoriyi hrets’koyi kolonizatsiyi na Ukrayini”, *Krayeznavstvo*, Part 6–10, pp. 57–68. (In Ukrainian).

A. B. Гедьо, М. А. Араджиони

**ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ГРЕКІВ ІЗ КРИМУ
ДО ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ’Я У 1778 р.
(за архівними документами)**

Формування політичної української нації, згуртування людей різного етнічного походження, які проживають на теренах нашої держави, вимагають включення в загальнодержавний історичний наратив також історії і культури різних етнічних спільнот. Стаття присвячена подіям, які тісно пов’язані з Кримом та історією кримських татар і греків України. Під час роботи над нею проводився історіографічний і джерелознавчий аналіз причин і політичних факторів переселення кримських християн у Надазов’я. Автори порівняли академічні публікації джерел (головним чином збірки документів Н. Дубровіна) з оригіналами, які зберігаються в центральних архівах Російської Федерації, і були виявлені певні купюри, які не з кращого боку характеризували дії російських військ у Криму напередодні і під час переселення.

Документи засвідчують, що переселення християн із Криму здійснювалося виключно з ініціативи російського уряду. Рішення про переселення приймалося поспіхом, тому не було належним чином організовано. Переселення було надзвичайно вигідно Російській імперії з економічних, а також і політичних причин, адже на той час вона активно

займалася питанням колонізації нових земель і просуванням до чорноморських портів. Проте російський уряд прагматично приховував ці причини і запевняв, що переселення пов'язане виключно з піклуванням Катерини II про безпеку, захист і процвітання одновірців, і що ініціатива переселення виходить не з кабінетів можновладців, а від християнської громади Криму. Наведені документи свідчать про протилежне. Оскільки загроза життю кримських християн була не явною, а скоріше уявною, для того, щоб здійснити переселення християн, їх доводилося вмовляти, обіцяти всілякі пільги, вводити в оману, залякувати, погрожувати, давати хабарі духовенству, щоб воно активно вмовляло людей переселятися, і ханським чиновникам, щоб не перешкоджали переселенню. Вочевидь християни піддалися сильному психологічному тиску. Документи свідчать, що застосовувалися і методи фізичного насильства, але вони не були таких масштабів, як психологічні. Переважна більшість переселенців виходили з Криму добровільно, оскільки спокусилися на неймовірні можливості та пільги, які були обіцяні російською владою, а також великі земельні наділи, які вірмени і греки-землероби могли отримати безкоштовно в приазовських степах. Переселення відбувалося на умовах, які поставили самі греки під час переговорів із російськими можновладцями. Тож називати це переселення депортацією немає підстав.

Виселення християн призвело до загострення суспільно-політичної ситуації на півострові і сприймалося кримськими татарами як недопустиме втручання у внутрішні справи Кримського ханства, якому Російська імперія, згідно з умовами Кючук-Кайнарджійського миру, гарантувала самостійність, незалежність і майнову недоторканність. Переселення християн можна вважати предтечею майбутньої анексії Криму, яка сталася п'ять років потому. Документи підтверджують, що втручання сильних держав у справи слабших під егідою захисту якоїсь частини населення є лише приводом для розширення своєї державної території чи сфери впливу.

Ключові слова: Крим, XVIII сторіччя, Російська імперія, греки ма-ріупольські, переселення

А. В. Гедё, М. А. Араджиони

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ГРЕКОВ
ИЗ КРЫМА В СЕВЕРНОЕ ПРИАЗОВЬЕ В 1778 г.
(по архивным документам)**

Формирование политической украинской нации, объединение людей разного этнического происхождения, проживающих на территории нашей страны, требуют включения в общегосударственный исторический

нарратив также истории и культуры различных этнических сообществ. Статья посвящена событиям, которые тесно связаны с Крымом и историей крымских татар и греков Украины. Во время работы над ней проводился историографический и источниковедческий анализ причин и политических факторов переселения крымских христиан в Приазовье. Авторы сравнили академические публикации источников (главным образом сборники документов Н. Дубровина) с оригиналами, которые хранятся в центральных архивах Российской Федерации, и выявили некоторые разночтения и купюры там, где не с лучшей стороны характеризовались действия российских войск в Крыму накануне и во время переселения.

Документы свидетельствуют, что переселение христиан из Крыма осуществлялось исключительно по инициативе российского двора. Решение принималось поспешно, поэтому переселение не было должным образом организовано. Переселение было чрезвычайно выгодно Российской империи по экономическим и политическим причинам, ведь в то время она активно занималась вопросом колонизации новых земель и продвижением к черноморским портам. Однако российская сторона прагматично скрывала эти причины и уверяла, что переселение связано исключительно с заботой Екатерины II о безопасности, защите и процветании единоверцев, и инициатива переселения исходит не из кабинетов чиновников, а от христианской общины Крыма. Приведенные документы свидетельствуют об обратном. Поскольку угроза жизни крымских христиан со стороны крымских татар и осман была неявной, чтобы осуществить переселение христиан, последних приходилось уговаривать, обещать всевозможные льготы, вводить в заблуждение, запугивать, угрожать, давать взятки духовенству, чтобы оно активно уговаривало людей переселяться, и ханским чиновникам, чтобы не препятствовали переселению. Очевидно, что христиане подверглись сильному психологическому давлению. Документы свидетельствуют, что имели место и методы физического насилия, но они не были такого масштаба, как психологические. Подавляющее большинство христиан переселялись добровольно, поскольку соблазнились на невероятные возможности и льготы, которые были обещаны российскими властями, а также большие земельные наделы, которые армяне и греки-земледельцы могли получить бесплатно в приазовских степях. Переселение происходило на условиях, которые поставили сами греки во время переговоров с российскими представителями. Поэтому называть это переселение депортацией нет оснований.

Выселение христиан привело к обострению общественно-политической ситуации на полуострове и воспринималось крымскими татарами

как недопустимое вмешательство во внутренние дела Крымского ханства, которому Российская империя, согласно условиям Кючук-Кайнарджийского мира, гарантировала самостоятельность, независимость и имущественную неприкосновенность. Переселение христиан можно считать предтечей будущей аннексии Крыма, которая произошла пять лет спустя. Документы подтверждают, что вмешательство сильных государств в дела более слабых под эгидой защиты какой-то части населения является лишь поводом для расширения своей государственной территории или сферы влияния.

Ключевые слова: Крым, XVIII век, Российская империя, греки магрипольские, переселение

Стаття надійшла до редакції 18.11.2019